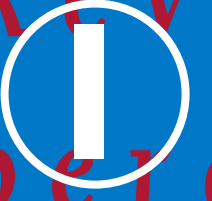

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
beraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal
veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil
eraal Reveil Liberaal Reveil Liberaal

Sociale Grondrechten niet erkennen

veil Liberaal Reveil Liberaal Reveil Li

Thorbecke en de Islam

aal Reveil Liberaal Reveil Liberaal Re

Bevolkingsgroei en manipulatie

il Liberaal Reveil Liberaal Reveil Libe

raal Reveil Liberaal Reveil Liberaal R

Liberaal Reveil Liberaal Reveil Liber

Reveil Liberaal Reveil Liberaal Revei

INHOUDSOPGAVE

Bij de regel of bij de tijd?

Patrick van Schie

1

Luilekkerland kent weinig moraal
John van den Driessen Mareeuw

3

Sociale grondrechten zouden we niet moeten erkennen

Paul Cliteur

9

Thorbecke en de Islam

Jan Drentje

23

Bevolkingsgroei en manipulatie

Johan Feitsma

27

Tussen Koopman en Dominee: Het Nederlands Europees beleid in voortdurende spagaat

Florus Wijsenbeek

31

EU Oostwaarts, de weg naar anarchie?

Tjeerd Kaastra

35

LIBERAAL REVEIL IS EEN UITGAVE VAN DE
PROF.MR. B.M. TELDERSSTICHTING

KERNREDACTIE

prof.dr. U. Rosenthal (voorzitter)

E.R.M. Balemans

mw. prof.dr. H.M. Dupuis

prof.dr. L.F.W. de Klerk

drs. M.G.K. Kreuger (eindredacteur)

drs. H.H.J. Labohm

drs. P.G.C. Van Schie

mr.drs. S.E. van Tuyl van Serooskerken

ALGEMENE REDACTIE

prof.mr.dr. P.B. Cliteur

drs. D.J.D. Dees

mw. drs. M. Molenaar

T.P. Monkhorst

mr. J.R. Schaafsma

dr. M. Visser

prof. H.J.L. Vonhoff

dr. T. Zwart

BESTUUR

prof.mr. M.C.B. Burkens

mw. W.P. Hubert-Hage

mr. H.E. Koning

drs. P.J.H.M. Luijten (secretaris)

drs. M. Rutte

REDACTIEADRES

Koninginnegracht 55a

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948; fax: 070-3631951

e-mail: LiberaalReveil@teldersstichting.n

ABONNEMENTEN-ADMINISTRATIE

Koninginnegracht 55A

2514 AE Den Haag

telefoon: 070-3631948

fax: 070-3631951

ABONNEMENTEN

De abonnementsprijs (6 nrs) bedraagt € 25,00 per jaar.

Voor jongeren onder de 27 jaar is de prijs € 13,60.

Losse nummers kosten € 4,30.

Abonnementen worden automatisch verlengd, tenzij het abonnement vóór 1 december bij de abonnementenadministratie is opgezegd.

TECHNISCHE VERWERKING

mw. M. Günther

DRUK

Drukkerij Stimuka

ADVERTENTIETARIEVEN

Advertentietarieven zijn op aanvraag beschikbaar

De auteursrechten liggen bij de uitgever

ISSN 0167-0883

BIJ DE REGEL OF BIJ DE TIJD?

PATRICK VAN SCHIE

De Nederlandse buitenlandse politiek heeft een sterk juridische inslag. Opeenvolgende kabinetten verklaren altijd plechtig te zullen werken aan versteviging van de internationale rechtsorde, een verklaring die in eigen land op algemene bijval kan rekenen (en zelfs in de Grondwet is vastgelegd). Het lijkt voor ons als bewoners van een klein land ook veiliger om te vertrouwen op het recht dan op de macht; van het laatste hebben wij in ieder geval weinig, terwijl Nederlanders toch al snel menen over alle recht van de wereld te beschikken.

Maar bieden rechtsregels in de internationale betrekkingen wel voldoende houvast? Een klassiek probleem hierbij is het ontbreken van een neutrale, boven de 'partijen' staande instantie die het recht zonodig kan afdwingen. De Verenigde Naties zouden als zodanig moeten fungeren, maar daar geven politieke overwegingen in plaats van rechtsregels de doorslag. Dit is niet het enige probleem. Nauwelijks gesignaleerd ligt er ook nog de vraag of internationale afspraken eigenlijk wel los kunnen worden gezien van de context waarin zij tot stand zijn gekomen.

Neem de conventie van Genève. Hierin hebben staten gedragsregels vastgelegd over de behandeling van krijgsgevangenen. Nu worden de Verenigde Staten ervan beschuldigd dat zij de in Afghanistan gevangen genomen en naar de legerbasis Guantánamo overgebrachte strijders van Al-Qaida en van de Taliban, niet behandelen overeenkomstig deze conventie. De behandeling zou zelfs 'inhumaan' zijn. Ook de Nederlandse regering trok onmiddellijk in Washington aan de bel. Van de bedachtzaamheid - en bedenktijd - die door Nederland zo op prijs werd gesteld toen het na de aanslagen in september ging om het al dan niet betonen van onze solidariteit via artikel V van het Navo-verdrag, was in dit geval geen sprake.

Enige terughoudendheid was in het geval-Guantánamo

wel op zijn plaats geweest. Want wat waren nu eigenlijk de aanwijzingen voor een inhumane behandeling van de gevangenen op Guantánamo? Op de vrijgegeven filmbeelden waren geketende gevangenen te zien, maar onverklaarbaar is dit niet als zij inderdaad - zoals de Amerikanen uitlegden - zojuist het kamp waren binnengebracht. De gevangenen waren kaal geschoren en hadden dus een hele metamorfose ondergaan. Onmenselijk kan die behandeling echter niet worden genoemd. Het overzicht van de aan de gevangenen verstrekte maaltijden mocht er voorts wezen. De Al-Qaida-mannen op Guantánamo lijken in dit opzicht beter af te zijn dan hun leider Bin Laden, als de laatst vertoonde beelden van de sterk vermagerde terroristenleider althans iets zeggen over zijn voedselpakket.

Hebben de gevangenen in Guantánamo recht op een behandeling als krijgsgevangene? Bedacht moet worden dat de conventie van Genève is ontworpen in een tijd dat de Europese legers grotendeels uit dienstplichtigen bestonden. Deze militairen konden uiteraard niet worden aangesproken op krijgshandelingen die zij in opdracht van hun (wettige) regering verrichtten. Daarom hoefden zij bij een ondervraging niet meer dan de trits naam-rangnummer op te dreunen. Maar de mannen die nu op Guantánamo gevangen zitten, hebben geen militaire rang of nummer. Zij zijn ook niet voor hun nummer opgekomen maar zijn doelbewust en vrijwillig toegetreden tot een terroristische groepering (Al-Qaida) of tot de strijdmacht van een bewind dat zelfs vóór de Amerikaanse interventie in Afghanistan door vrijwel geen regering als legitiem werd erkend (de Taliban).

Dit feit maakt hen niet rechteloos. Maar als zij op een behandeling als krijgsgevangene zouden mogen rekenen, is elke poging om inzicht in en greep op het terroristische

netwerk te krijgen bij voorbaat tot mislukken gedoemd. Bestrafing van terroristen wordt dan bovendien geheel onmogelijk. Wil de Nederlandse regering dat? Waarom zijn de Molukse treinkapers in de jaren zeventig dan niet als krijgsgevangenen behandeld maar als criminelen bestraft? En waarom worden de regeringen van Groot-Brittannië en Spanje dan niet aangesproken op hun 'behandeling' van IRA- en ETA-strijders?

Het antwoord is natuurlijk dat terroristen geen militairen zijn en dus ook niet de rechten van krijgsgevangenen kunnen hebben (de Verenigde Staten hebben overigens verklaard dat de Taliban-strijders - anders dan de Al-Qaida-leden - wel overeenkomstig de conventie zullen worden behandeld, zonder de status van krijgsgevangene te krijgen). De moslim-terroristen die achter de aanslagen van 11 september van het vorig jaar zaten en die wellicht nog meer van dien aard voor het Westen in petto hebben, zijn zelfs geen 'gewone' terroristen. Enkele decennia geleden maakte de wereld kennis met een vorm van terrorisme die zich toeleigde op het plegen van tamelijk gerichte aanslagen, waarvan het voornaamste doel was te bereiken dat bepaalde politieke eisen werden ingewilligd. Die tijd is voorbij. De huidige generatie moslim-terroristen mikt erop het aantal slachtoffers zo groot mogelijk te maken. De Westerse regeringen worden niet gezien als onderhandelingspartners. Nee, het oogmerk is om de Westerse samenleving en iedereen die daar deel van uitmaakt te gronde te richten.

De kloof die de laatste weken zichtbaar wordt tussen de Verenigde Staten en de meeste Europese landen (waaronder Nederland), is niet die tussen een vechtlustige *lone sheriff* en bedachtzame, beschaafde burgers. Dat is slechts het beeld dat de Europeanen graag presenteren. Zij deden dit al direct na 11 september, toen hier alom werd verwacht dat de Amerikanen onbeheerst op de aanslagen zouden reageren. Dat die laatste voorspelling niet uitkwam, brengt de Europeanen niet van hun voor-

oordeel af. De kloof tussen de Verenigde Staten en Europa is die tussen een land dat beseft dat nieuwe dreigingen op ons afkomen en een werelddeel dat nog steeds voortsuift op het droombeeld van een na 1989 te vormen internationale rechtsorde.

In Europa lijkt 11 september alweer te zijn vergeten en wil men overgaan tot *business as usual*, dat wil zeggen het innen van een 'vrede dividend' (sniijden in de krijgsmacht) en het 'beheersen' van crises met behulp van conferenties die na lang beraad overgaan tot het uitschieten van in gevechtstenuue gestoken zorgverleners. De Amerikanen zagen daarentegen op 11 september bevestigd wat zij al langer onderkenden: de wereld is na 1989 verre van veilig geworden. In Washington leeft het besef dat de landen en organisaties die uit zijn op het ondermijnen van onze veiligheid, zich niet met juridische regeltjes zullen laten vangen maar alleen door militaire actie zijn uit te schakelen.

Vanuit Europa klinkt kritiek op Bush die in zijn *State of the Union* verklaart dat de oorlog tegen de terroristen en hun sponsors zal worden voortgezet en die met zijn defensiebegroting duidelijk maakt de daad evenzeer bij het woord te voegen als met het ingrijpen in Afghanistan. Nederland zou de Europese kritiek niet gedachtenloos moeten overnemen. Wij mogen ons niet vastklampen aan een internationale rechtsorde die stamt uit een voorbije periode. Als de Nederlandse regering kritische zin wil laten blijken, kan zij die het beste aanwenden voor het maken van een analyse van de gevaarvolle veranderingen in de wereld. Die veranderingen waren al ruim voor 11 september in gang gezet. Het behoort toch niet aan te komen op een terroristische aanslag in Amsterdam, voordat 'Den Haag' wakker wordt en doorheeft dat recht een sterke arm behoeft om te worden hooggehouden?

Drs. P.G.C. van Schie is lid van de kernredactie van Liberaal Reveil en directeur van de Prof.mr. B.M. Teldersstichting

LUILEKKERLAND KENT WEINIG MORAAAL

JOHN VAN DEN DRIESSEN MAREEUW

In Nederland wordt veel geklaagd over de achteruitgang van de moraal. Als remedie zien sommigen een strengere wetgeving of meer blauw op straat. Anderen menen dat ouders een cursus ouderschap zouden moeten volgen om hun kinderen in moreel opzicht beter te kunnen opvoeden. Hierbij gaat het echter om ad hoc-oplossingen, die de kern van het probleem niet raken: namelijk de veranderingen die binnen een kort tijdsbestek in onze samenleving plaats vonden met betrekking tot visies op burgerschap en mens-zijn. Daardoor is een kloof ontstaan tussen de cultuur die als collectief geheugen de traditionele waarden vertegenwoordigt, en de nieuwe omstandigheden.

De traditie gaat uit van een zwak individu, dat beschermd moet worden en legt daarom in de moraal de nadruk op vaste regels, veiligheid en geborgenheid. In de nieuwe situatie hebben we te maken met mondige individuen die vrijheden opeisen en juist aan de traditie en zijn waarden wensen te ontsnappen. Wel zien we dat deze individuen graag terugvallen op de traditionele moraal op het moment dat men zich in de nesten werkt. Het is dus het veiligst te kiezen voor een pluriforme moraal, waarbij enerzijds vrijheid belangrijk is en anderzijds een veiligheid die altijd dekking biedt.

Sinds enige tijd wordt marktwerking als middel om welvaart en werkgelegenheid te genereren algemeen aanvaard. Deze gaat impliciet uit van waarden als verantwoordelijkheid van het individu voor zijn eigen welzijn, initiatief en zelfstandigheid. Het vrije economische handelen stimuleert deze waarden, maar ook een waarde als zorgvuldigheid tegenover de economische wederpartij. In die zin stimuleert marktwerking de moraal.

Maar vanuit politiek oogpunt gezien is de acceptatie van marktwerking gecompliceerd. De impliciete moraal ervan vormt immers een bedreiging voor het gedachtengoed van politieke stromingen die tot de niet-liberale worden gerekend. Overeenkomstig die culturele traditie is een moraal van goedgevoelen gegrond op charitas en idealismen en zeker niet op marktwerking en de daarbij behorende zelfstandigheid en verantwoordelijkheid. De vorming van de verzorgingsstaat is hiervan een treffende illustratie. Maar naarmate burgers mondiger worden en zichzelf beter weten te redden in een vrij economisch systeem raakt het goedgevoelen achterhaald of wordt het contraproductief. Met name is er het risico dat het aanbod van talrijke overheidsvoorzieningen juist de vraag daarnaar vergroot of die tenminste in stand houdt. Contraproductief zijn deze voorzieningen in een situatie van nadruk op marktwerking vooral, omdat ze een verkeerd moreel signaal afgeven: namelijk dat (economisch) handelen vrij staat, maar dat vervelende consequenties elders kunnen worden neergelegd. Privatisering in economische zin betekent echter ook privatisering van moraal.

MORAAAL ALS WELBEGREPEN ECONOMISCH BELANG

Marktwerking vraagt dus, zoals gezegd, bij het individu om normen als verantwoordelijkheid, initiatief en zelfstandigheid. Om van zijn persoonlijke dynamiek de (economische) vruchten te kunnen plukken zal de burger voorts rekening moeten houden met zijn medeburgers. Men kan hier denken aan normen als betrouwbaarheid en zorgvuldigheid. Dit soort normen zijn van belang om in het economisch verkeer een goede reputatie te kunnen opbouwen. De ongeschreven sanctie op het niet nakomen ervan is - zeker op den duur - vermindering van de

opbrengst van de eigen inspanningen, en dus verarming. Ook sociaal isolement kan het gevolg zijn.

Noch uit moreel, maar evenmin uit economisch oogpunt heeft het zin een contractpartij van kant te maken of om in opwinding te geraken over diens religieuze of politieke overtuigingen. Bij handel hoort tolerantie. Niet voor niets heeft Nederland als handelsnatie een traditie van tolerantie. Kortom, in een situatie van marktwerking zijn het utilitaristische (op nut gerichte) overwegingen die tot moreel acceptabel gedrag kunnen aanzetten. Het gezond verstand wordt hierdoor een belangrijke factor bij de vorming van moraal.

Uit moreel oogpunt mogen we dan ook blij zijn met deze 'gesel' van het economisch voordeel. Deze dwingt tot nadenken over wat de wederpartij verwacht en spoort in het verlengde hiervan aan om eigen wensen te onderzoeken. A contrario redenerend kan het ontbreken van economische prikkels negatief uitpakken voor moraal. Een luilekkerland of een overheid met een allesvoorzienende functie zou een moreel leerproces van het individu zelfs ernstig kunnen belemmeren.

MORELE LEEREFFECTEN

De economische component van moraal komt ook tot uitdrukking in de theorie van Gehlen, die het ontstaan van moraal tracht te verklaren uit de noodzaak om te overleven.¹ Een mens moet daartoe - anders dan een dier dat instinctmatig gedetermineerd is - de best mogelijke keuzen maken. In dat 'best mogelijke' ligt de moraal opgesloten. Het eigenbelang vraagt om te overleven en dat eist primair voedsel, onderdak en een redelijke mate van veiligheid. Een oorlog van allen tegen allen vernietigt deze overlevingsvoorwaarden. Dus is moraal in de zin van elkaar ontzien de oplossing. Om nogmaals in economische termen te spreken: mensen willen nut, zoals welzijn of winst maximaliseren. Om dat te bereiken moeten ze zich (morele) beperkingen opleggen. Worden de omstandigheden echter beter dan vermindert de noodzaak tot zelfbeperking. De risico's worden immers kleiner. Bij de kosten-baten afweging verminderen de kosten en kunnen wensen dus gemakkelijker vervuld worden. Het moraalvormend effect van economisch handelen lijkt hierdoor af te nemen.

AFWEZIGHEID VAN DEZE LEEREFFECTEN IN DE TRADITIONELE MORAAAL

Doordat in de traditionele moraal het moreel gewenst wordt geacht het individu te beschermen tegen de gevolgen van zijn handelen, neemt dus het leereffect in moreel opzicht af. Daarnaast (of daardoor?) lijkt de burger bij tegenslag snel uit zijn doen. De frustratietolerantie neemt af doordat men minder ervaring heeft gehad met tegenslag. Het eigenbelang zal minder prikkels produceren omdat het deels al is gerealiseerd, niet door eigen toedoen, maar door de zorgen van de overheid. Het grote aantal inactieven in Nederland doet een dergelijk mechanisme vermoeden. De traditionele moraal, gebaseerd op de veronderstelling dat 'gij de armen altijd onder u zult hebben', legitimeert dit niet-zelfredzaam zijn en houdt zo zichzelf in stand. De morele afkeer van economische motieven in het handelen van mensen, die we aantreffen bij klein rechts en uiterst links, stamt uit deze traditie.

EIGENBELANG EN ALTRUÏSME

Onder gunstige omstandigheden zal de mentaliteit van de burger kunnen evolueren ten gunste van het 'goede leven', omdat in het overleven is voorzien. Het eigenbelang heeft er een dimensie bijgekregen. De toegenomen individuele kennis en keuzemogelijkheden kunnen zich doen gelden bij het economisch handelen en bij de inrichting van het eigen leven. Daarbij zijn echter opnieuw normen nodig. Bij het economisch handelen dringen deze zichzelf op. Zonder normen geen of slechts kortstondig resultaat. Voor het goede leven - waar natuurlijk ook succesvolle economische activiteiten aan kunnen bijdragen - liggen de normen minder voor het grijpen omdat daar de verleiding bestaat ondergedompeld te raken in mogelijkheden en genoegens in plaats van er de baas over te blijven. Ervaringen in het economisch verkeer zouden hierbij disciplinerend kunnen werken, zoals de noodzaak tot zelfbeperking ten behoeve van het eigenbelang: 'de kost gaat voor de baat uit'.

Aristoteles, die de term 'het goede leven' als eerste bezigde, reikt voor het realiseren van dit levensniveau twee deugden aan, namelijk de rede ontwikkelen (want ieder mens bezit de rede als gave) en met behulp daarvan uitersten vermijden.² Nu vrijwel iedere burger een ontwikkelings- en welvaartspeil kent dat nog uitgaat boven

dat van de aristocraat Aristoteles in zijn tijd, hebben zijn adviezen aan waarde gewonnen. We kunnen veel meer van ons leven maken dan vroegere generaties. Dat verklaart ook waarom onze morele traditie nauwelijks nog positieve effecten verwacht van zelfgerichtheid maar veel meer van altruïsme. De eerste slag om het bestaan is immers gewonnen. Het directe eigenbelang bepaalt niet meer zozeer ons handelen. Daarom moeten we weer leren om op te komen voor ons eigenbelang. We weten vanuit de psychotherapie hoe heilzaam het soms kan zijn om 'nee' tegen de ander te durven zeggen. Te durven, want dit gaat tegen de traditionele moraal in.

In die traditie was evenmin plaats voor de gedachte dat geluk als bijproduct van het goede leven ook een positieve invloed op de relatie met anderen kan hebben. Er lijkt dan ook behoefte aan een bijstelling van onze moraal in de richting van zorg voor jezelf. Concreet levert dit naast de door Aristoteles aangereikte normen de leefregel op om jezelf niet te verloochenen of te veronachtzamen, zoals Nietzsche al propageerde.³

Moreel verantwoord leven maakt dan een grote kans samen te vallen met aangenaam leven. Het goede leven kan dus worden gezien als een eigenbelang, maar dan verlost van schuldgevoel omdat er geen moreel verwijt meer hoeft te worden gevreesd.

WAT FOUT KAN GAAN: HET INDIVIDU ALS SLACHTOFFER

In het publieke domein zien we echter nog de frictie tussen de nagestreefde (en feitelijke) emancipatie van het individu en een moraal die burgers wil vrijwaren van risico's die ze zelf kunnen voorzien (ten aanzien van alcohol, tabak, verkeer, autogordel, of lawaai, de vraag waar ga ik wonen). Het lijkt wel alsof persoonlijke tegenslag moreel verwerpelijk is. Dus geldt wel verantwoordelijkheid in voorspoed, maar niet meer als het moeilijk wordt. Dat is echter geen bijdrage aan emancipatie.

Natuurlijk neemt met de ontvoogding van het individu ook de kans toe dat hij tegen zichzelf zondigt. Maar de intellectuele mogelijkheden om van zijn fouten te leren zijn eveneens toegenomen. Een cultuur die dat uitstraalt lijkt echter nog te ontbreken, waardoor mensen die zichzelf geschaad hebben nog wel eens de erkenning als slachtoffer weten te verwerven. Allerlei zondebokken

krijgen dan de schuld van eigen falen, zoals het noodlot, de duivel, de erfzonde, de moeilijke omstandigheden, de verdorven samenleving of de regering, de laatste vooral sinds deze zich in het kader van de verzorgingsstaat mengde in het privé-leven.

Ook daardoor blijft de ervaring met het goede leven als resultaat van zelfbeheer en zelfsturing kleiner dan nodig. Hoopvol blijft de blik naar buiten gericht. Persoonlijke waarden worden te weinig gevormd.

WAT FOUT KAN GAAN: MORAAL EN DE GROEP

Zicht op het morele eigenbelang is evenmin waarschijnlijk wanneer morele vorming hoofdzakelijk moet plaatsvinden in de omgang met groepsgenoten (*peer-group*). In dit geval leiden angst voor afkeuring of de behoefte om mee te doen wel tot een moraal van rekening houden met andere leden van de groep, maar het eigenbelang bestaat hier uit het zich aanpassen aan de omgeving waardoor de aandacht niet wordt gericht op herkenning van de eigen identiteit. Het eigenbelang draagt nog te veel het karakter van overleven en mist daardoor het element van welbegrepenheid. De binding met de groep blijkt te sterk te zijn.⁴ Angst of onzekerheid verdringen hier de specifiek menselijke component van het nadenken. Deze reactie heeft een fysieke achtergrond. In stresssituaties wordt overgeschakeld op een evolutionair ouder deel van de hersenen waardoor 'doen' voorrang krijgt boven 'denken'.⁵

Een verwant verschijnsel doet zich voor bij het ethnocentrisme zoals Serviërs of Kosovaren dat vertonen, bij voetbalsupporters of bij onze eigen kinderen als leden van een groep klasgenoten. De moraal ten opzichte van de leden van de eigen groep is ontzienender dan die tegenover de buitenwereld. De morele vorming vindt plaats van buitenaf, te weinig van binnenuit. Een uitvloeisel van de groepsbinding zijn de zogenaamde moreel (of politiek) correcte opvattingen die echter vaak niet correct zijn gelet op de werkelijkheid, maar die dienen voor interne discussie- en conflictvermijding of voor imagovorming: een banvloek over vrij en creatief denken.

NIEUWE MOGELIJKHEDEN

Onze tijd daarentegen vraagt erom dat individuen zelf de

morele implicaties van een situatie leren beoordelen met het oog op de complexiteit van de samenleving, daarbij geholpen door een breed aanbod aan informatie en kennis. Daarbij geldt dat het morele gelijk van opvoeders of de eigen cultuur niet absoluut is: standpunten kunnen worden achterhaald of eenzijdig zijn. Bij de morele vorming wordt inzicht en begrip daardoor even belangrijk als conditionering.

HET GEPRIVATISEERDE BESTAAN EN DE OVERHEID

Eerder is de frictie aangestipt tussen het overheidsstreven naar emancipatie van het individu en de neiging burgers tegen zichzelf te beschermen. Die frictie bestaat ten aanzien van privatisering in economische zin, waar linkse partijen moeite mee hebben, en privatisering van moraal waar de confessionelen bang voor zijn.

Er liggen zelfs plannen voor de oprichting van een conservatieve partij ter bescherming van de traditionele wijsheden en tegen het hedonisme van nu.⁶ Maar dit zullen achterhoedegevechten blijken te zijn. De feitelijke omstandigheden zijn te zeer ten goede veranderd dan dat mensen nog kunnen worden teruggefloten naar een kooi van opgelegd moralisme die hen moet beschermen tegen misstappen. We zullen in deze tijd moeten vertrouwen op betrokkenheid van mensen bij hun activiteiten. Die betrokkenheid ontstaat wanneer zij de consequenties dragen van hun handelen, zowel in positieve als in negatieve zin. Hierin ligt een leerschool voor morele levenslessen.

Betrokkenheid kan verklaren waarom een markteconomie beter presteert dan een centraal geleide volkshuishouding. Politieke theoretici hebben dit menselijk vermogen vaak miskend door zich blind te staren op een toekomstige moreel perfecte samenleving. De daaruit ontstane totalitaire regimes hebben laten zien hoe apathisch mensen worden wanneer het overheidsbeleid gaat overheersen.

We stuiten hier op de spanning tussen het oude - onder karige omstandigheden ontstane - verlangen naar luilekkerland (cocagne) en de praktijk van het leven gekenmerkt door uitdagingen, concurrentie en conflicten. De menselijke aard lijkt niet geschikt het goede leven te kunnen ervaren in een luilekkerland, omdat daarbij allerlei individuele capaciteiten ongebruikt blijven. Juist in het

slechten van de barrières die het dagelijks leven met zich meebrengt ligt de voldoening van het sterker en wijzer worden en van het bereiken van resultaten.

Daar tussendoor kunnen we ons overgeven aan een soort luilekkerland, bijvoorbeeld in vakanties waarin we naast luieren de tijd hebben om na te denken over onszelf, ons werk en de wereld. Daarmee kan in het privébestaan een balans worden gevonden tussen spanning en ontspanning.

Een overheid die het goeddoen in zijn vaandel schrijft loopt de kans die persoonlijke balans te verstoren. Kortom, de oriëntatie op de samenleving, zoals die onder vroegere ongunstige omstandigheden functioneel was, kan worden omgebogen in de richting van zelforiëntatie nu de omstandigheden en de individuele ontwikkeling zijn verbeterd. Daardoor worden mensen minder geraakt door groepsidealismen, bijvoorbeeld in religieuze of nationalistische zin.

Een prettige bijkomstigheid hiervan zal waarschijnlijk zijn dat conflicten eerder in de privésfeer zullen worden uitgevochten dan tot collectieve vetes worden uitgeroepen.

Een ander gevolg kan zijn dat de belangstelling voor politiek afneemt. Materieel en geestelijk welzijn kunnen in toenemende mate in de privésfeer gevonden worden, terwijl in vroegere situaties, zoals bij de uitdijende verzorgingsstaat, het eigenbelang deels kon worden geïmplementeerd op de collectiviteit.

Tenslotte wordt door de privatisering van het bestaan de democratie zuiverder omdat de behoefte om haar te gebruiken om een idealistisch of religieus heil bij de burgers te brengen afneemt. Dat heil moeten ze zelf vinden.

Als ideaal blijft over de vooruitgang van het individu. Maar ook hierbij kan de overheid maar een beperkte rol spelen en wel door het scheppen van voorwaarden zoals goed onderwijs. Morele overwegingen mogen er niet toe leiden dat de voorwaarden te soepel worden omdat daardoor de prikkel tot zelfsturing weer wordt verzwakt. De verleiding van het contraproductief goeddoen zal immers altijd wel blijven bestaan. In de toekomst zal de politiek dan ook waarschijnlijk beheerst worden door de tegenstelling tussen moralisten en realisten.

De eersten zullen het volgens het traditionele stramien als overheidstaak zien het leven voor de burger zo gemak-

kkelijk mogelijk te maken, alsof hij nog onder minimale omstandigheden verkeert. De anderen zullen de burger zo veel mogelijk taken zelf laten opknappen en de financiële middelen daarvoor ook zo veel mogelijk bij hem laten. Het zal duidelijk zijn: de realisten zullen we meestal onder de liberalen tegenkomen, de moralisten deels bij alle andere politieke stromingen.

Maar de vooruitgang van het individu zal het meest gediend zijn met zelfstandig kiezen, handelen en ervaren, omdat daarin de beste leermeester schuil gaat. Ook de moraal kan dan privébezit worden omdat zij is verboden met de praktijk van het leven in plaats van met illusies en met imagoverbetering.

De toekomst hoeft niet meer bedorven te worden door de nadruk te leggen op de beklagenswaardigheid van het bestaan maar op de vele mogelijkheden die zich voordoen. Die mogelijkheden liggen in persoonlijke creativiteit en in verrijking van het leven door belangstelling voor de ander en het andere. Dit alles dankzij de geestelijke ruimte die de gunstige omstandigheden bieden.

De moraal kan zijn eigenlijke functie gaan vervullen, namelijk het (goede) leven bevorderen.

NOTEN

1. *Over Moraal*, Heleen Dupuis, uitg. Nieuwezijde 1998, Amsterdam, p. 16: Gehlen meent dat mensen hun vele keuzemogelijkheden beperken tot die welke het beste zijn om te overleven. zij scheppen zo moraal.
2. Idem, p. 11 en 12. *Geschiedenis van de filosofie I*, H.J. Störig, Het Spectrum, 1959, Utrecht/ Antwerpen, p. 178.
3. *Ecce Homo*, Friedrich Nietzsche, De Arbeiderspers 1993, Amsterdam, p. 91. 'Met de Morgenröte heb ik een begin gemaakt met de strijd tegen de moraal van het zichzelf vergooien.'
4. *NRC-Handelsblad*, 3-6-2000. Paul Schnabel bespreekt

onder de kop 'Boefjes!' een proefschrift van Erie Luijpers getiteld 'Intentie tot Exploratie, Sociale Binding en Delinquentgedrag van Nederlandse Jongeren'. Hierin merkt hij op. 'Een sterke binding aan een peer-group kan juist delinquent gedrag stimuleren. Ook uit het sociale cohesie-onderzoek in Nederland blijkt dat het bij delinquent gedrag meestal niet gaat om een absoluut tekort aan sociale cohesie, maar bijvoorbeeld om een te sterke band met de eigen groep (supporters van een voetbalclub) en te weinig binding met de samenleving als geheel.'

5. In een artikel in *Hoogtelijn* (februari 2001), het verenigingstijdschrift van de Nederlandse Klim- en Bergsportvereniging wordt ingegaan op de riskante houding die zich vaak voordoet bij angstige situaties tijdens bergtochten. Daarbij wordt verwezen naar de opbouw van onze hersenen. Deze bestaan uit drie delen te noemen in volgorde van evolutionaire leeftijd: de hersenstam (energieregulatie), het limbisch systeem (emoties) en de hersenschors (nadenken en beslissen). Dieren missen de laatste. In een gevaarlijke situatie krijgen de emoties stuurvoorrang. Het zoeken naar meer relevante informatie blijft uit. Daardoor wordt de eerste de beste oplossing gevolgd. Soms is dat anderen volgen. Als remedie wordt geadviseerd jezelf te dwingen je regelmatig af te vragen waar je mee bezig bent. Maar dat is ook een advies dat geldt wanneer je je angstig of onzeker voelt in het dagelijks leven.
6. *Elsevier*, 7 oktober 2000, De Echte Rebellenclub. Ontgoochelde VVD'ers en CDA'ers spreken over een nieuwe partij. Op de internetsite van deze groepering is te vinden dat zij overtuigd zijn van de zwakheden en tekortkomingen van de nietige mens.

Mr. J. van den Driessen Mareeuw is jurist.

AANKONDIGING ABONNEMENTENADMINISTRATIE

De abonnementenadministratie zal per 1 januari 2002 niet meer door de firma Optima te Wageningen worden verzorgd.

Over enige tijd worden de abonnees per brief hierover geïnformeerd.

Adreswijzigingen kunt u voorlopig sturen naar:

Teldersstichting, Koninginnegracht 55A, 2514 AE Den Haag.

Ook mogelijk per fax of E-mail.

Ons faxnummer: 070-3631948

E-mailadres: administratie@teldersstichting.nl

SOCIALE GRONDRECHTEN ZOULDEN WE NIET MOETEN ERKENNEN

PAUL CLITEUR

Sociale doelstellingen worden nogal eens in een juridisch jasje gegoten. In de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens en in de Nederlandse Grondwet worden verschillende economische en sociale grondrechten erkend. De vraag is echter of de opkomst van dergelijke rechten is toe te juichen. Door juridisering van sociaal beleid dwingt men de rechter om 'op de stoel van de wetgever te gaan zitten', wat ingrijpende gevolgen kan hebben voor de scheiding der machten en voor de democratische controle op de overheid. Beter zou daarom zijn om sociale rechten niet te erkennen als rechten, maar te zien als leidende uitgangspunten voor beleid.

De mensenrechtenskundige,¹ biograaf² en politieke filosoof Michael Ignatieff formuleerde in een interview in 1999 enkele stevige opmerkingen over mensenrechten.³ Mensenrechten, zo zegt hij, verkeren in een crisis. Zij verkeren in een crisis omdat zij een dogma zijn geworden. Ignatieff meent dat te vaak een beroep wordt gedaan op mensenrechten. Hij spreekt zelfs van inflatie. Het individuele recht om niet te worden gemarteld, verkracht, vermoord, om je stem te laten horen en desnoods te vluchten - dat soort rechten zijn universeel. Voor die rechten kan ook worden volgehouden dat het geen Westerse maar menselijke principes zijn. Maar de rest? Daarmee kan hij niet veel beginnen.

In het bijzonder Mary Robinson, destijds hoge commissaris van de mensenrechten bij de VN, acht Ignatieff verantwoordelijk voor het inflatoire denken over mensenrechten. 'Mary Robinson vindt dat er recht op ontwikkeling bestaat, dat mensen economische en sociale rechten hebben.' 'Maar wat betekent dat?', vraagt Ignatieff. Hij

verklaart voor een rechtvaardige wereldhandel te zijn, voor kwijtschelding van de schulden van Derde Wereldlanden, voor andere verkeersregels in de internationale economie. Maar door dat 'rechten' te noemen, verzwakt je de taal van de rechten zelf. 'Veel mensen denken dat rechten een boodschappenlijstje zijn van alles wat we een goed idee voor de wereld vinden. Ik denk dat het slechts een soort van gereedschap is om ons tegen horror te beschermen.'

Velen zullen deze opvatting met een zekere vermoeidheid en misschien zelfs irritatie aanhoren. Niettemin is zijn these interessant. Ook Ignatieff signaleert inflatie van hoger recht en hij waarschuwt voor de consequenties daarvan.

De vraag is dan vervolgens of één bepaalde categorie rechten wellicht ten onrechte de status van 'hoger recht' heeft gekregen. Ik denk namelijk dat dat het geval is. Het ware beter geweest wanneer de zogenaamde 'sociale grondrechten' niet de status van grondrechten of mensenrechten hadden gekregen. Of zij dat hebben is overigens een kwestie van interpretatie. Vast staat in ieder geval dat vele theoretici denken dat zij die status hebben.

Ik wil hier enkele kritische kanttekeningen plaatsen bij de stelling - wijdverbreid in de doctrine - dat sociale grondrechten daadwerkelijk grondrechten zijn of mensenrechten.

Hoewel de auteurs die tegen de term sociale grondrechten bezwaren hebben in de minderheid zijn, is het wel een oppositie waarvan men de kracht niet moet onderschatten. Het geluid van Ignatieff lijkt sterk op dat van Maurice Cranston,⁴ Friedrich Hayek⁵ en Robert Nozick.⁶ In Nederland vindt deze benadering echter geen aanhang en helemaal niet in kringen van mensen die zich met mensenrechten en grondrechten bezig houden. In

Nederland is een andere visie dominant, een waarvan de theoretische fundamenten zijn gelegd door de Britse socioloog T.H. Marshall.

Marshall publiceerde in 1963 een opstel met als titel *Citizenship and Social Class*, in 1949 reeds als lezing gepresenteerd. Hij betoogde dat modern burgerschap een oriëntatie op *sociale rechten* nodig zou maken.⁷ Het is de visie van Marshall die school zou maken in kringen van mensenrechtensdeskundigen.⁸ Dat sociale grondrechten op voet van gelijkheid met de klassieke zouden moeten worden erkend wordt vaak als een product van de historische ontwikkeling gezien. Het is een resultaat van onze sociale ontwikkeling en tevens een grote verworvenheid. Dit ontkennen betekent teruggaan naar de Nachtwakersstaat of het jungle-kapitalisme en sociaal darwinisme waarbij sociale solidariteit op zijn best wordt gezien als een vorm van liefdadigheid. Liefdadigheid waartoe men *als mens* wellicht verplicht zou zijn (zoals Immanuel Kant stelde), maar waar de *staat* zich buiten zou moeten houden.⁹ Een negentiende eeuwse opvatting, zo lijkt het.

De 'Marshallianen' lijken ook sterk te staan wanneer men mensenrechten in verband brengt met de waarden waarop die rechten zijn gebaseerd of met de behoeften waarop zij aansluiten. Lung-chu Chen, hoogleraar aan New York Law School, schrijft dat mensenrechten kunnen worden teruggevoerd op basale waarden als respect, macht, verlichting, welzijn, rijkdom.

Wat deze lijst interessant maakt, is dat het ons doet beseffen dat we een grote hoeveelheid waarden kunnen herkennen in de gecodificeerde mensenrechten. In zekere zin zijn al die waarden van groot belang. Het lijkt moeilijk houdbaar te stellen dat mensen geen behoefte hebben aan affectie of dat morele oprechtheid minder belangrijk is dan welzijn. Een lijst als die Chen presenteert lijkt een overtuigende - zij het niet de enig mogelijke - codificatie van 'forms of human flourishing'.¹⁰

De stelling dat mensenrechten op waarden zijn gebaseerd zou men een 'idealistische visie' kunnen noemen. Mensenrechten moeten aansluiten bij centrale waarden. Neemt men een dergelijke, op waarden gerichte, benadering van de mensenrechten als uitgangspunt, dan lijkt het enigszins gekunsteld een scherpe scheiding te maken tussen de economisch, sociale en culturele rechten enerzijds en de burger- en politieke rechten anderzijds. Dat

onderscheid komt, als het ware, pas om de hoek kijken wanneer men *nader vorm wil geven* aan die verschillende rechten. Voorstanders van sociale grondrechten, de reeds genoemde Marshallianen, zouden dan ook kunnen zeggen dat de verschillen tussen de twee categorieën rechten minder fundamenteel zijn dan wat die categorieën bindt. Al die rechten zijn immers gericht op fundamentele waarden. Ik denk dat vele ijverars voor sociale rechten zich door deze overweging laten leiden in hun polemieken tegen degenen die sociale rechten het rechtskarakter ontzeggen. De *waarden* die achter die sociale rechten schuilgaan zijn fundamenteel en *dus* moet men die sociale rechten als rechten erkennen, zo luidt hun redenering.

Een tweede benadering van mensenrechten bestaat daaruit dat men deze niet ziet als gericht op waarden, maar als georiënteerd op behoeften. Zou men de benadering van Lung Chen een 'idealistische' noemen, dan zou men de benadering van mensenrechten die zich oriënteert op behoeften 'vitalistisch' kunnen noemen. Zij sluit immers aan bij vitale eisen voor het menselijk bestaan. De bekende behoeftenpyramide van Maslow is daarvoor een voor de hand liggend aanknopingspunt.

De Amerikaanse psycholoog Abraham Maslow (1908-1970) ontwikkelde in de jaren zestig een theorie over de hiërarchie van menselijke behoeften. Hij onderscheidde daarbij zeven trappen.¹¹ Fysiologische behoeften; behoefte aan veiligheid en zekerheid; behoefte aan liefde en geborgenheid; behoefte aan respect en achting; kennisbehoefte; zelfverwerkelijking. Harold Munneke schrijft dat vooral de eerste drie categorieën van behoeften wetgevers aan het denken kunnen zetten.¹² En dat lijkt mij juist. Maar de wetgever heeft zich ook niet onbetuigd gelaten ten aanzien van de overige vier categorieën. De gehele typologie van Maslow is van belang voor ons onderwerp. We vinden hier een - zo lijkt het - bruikbaar model om prioriteiten te onderscheiden in de verschillende behoeften. Artikel 27 van de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens dat aangeeft dat ieder recht heeft om 'vrijelijk deel te nemen aan het culturele leven van de gemeenschap, om te genieten van kunst en om deel te hebben aan wetenschappelijke vooruitgang en de vruchten daarvan' zou men kunnen zien als een uitwerking van de laatste drie trappen van de behoeftenpyramide van Maslow: behoefte aan kennis (denk aan het genieten van

de vruchten van wetenschappelijke vooruitgang), de behoefte aan esthetische ervaring (denk aan het genieten van kunst) en de behoefte aan zelfverwerkelijking.

Maar het is natuurlijk ook niet moeilijk om de basisbehoefte te herkennen in de mensenrechtenverklaringen. In het IVESC wordt in art. 11, lid 2 gesproken van een recht 'geveijwaard te zijn tegen honger.' Artikel 12 spreekt van een recht 'op een zo goed mogelijke lichamelijke en geestelijke gezondheid.' Daarin komen de behoeften aan overleving, veiligheid en zekerheid terug die we op de eerste trappen van Maslow's pyramide aantreffen. Dat brengt ons dan op twee belangrijke vragen.

WELKE BEHOEFTE ZIJN HET MEEST BELANGRIJK?

Allereerst zou men de vraag kunnen opwerpen welke behoeften het meest basaal of belangrijk zijn. Het antwoord ligt voor de hand: het zijn de basisbehoefte. Zijn die niet bevredigd, dan komt men aan de 'hogere' behoeften niet eens toe. Een kennisbehoefte komt niet boven wanneer men nauwelijks te eten heeft. Wie geen dak boven het hoofd heeft, zal geen prioriteit geven aan het genieten van kunst. Wanneer ijveraars voor sociale rechten dan ook - wat wel genoemd wordt - de 'full belly thesis' onderschrijven (bij ons bekend door Brecht's *Erst kommt das Fressen und dann die Moral*), dan hebben zij gelijk: je moet eerst te eten hebben voordat vrijheid van meningsuiting interessant kan worden. Eerst moet men zich lichamenlijk welbevinden alvorens men van een schilderij kan genieten. Men zou dan ook kunnen zeggen dat de idealen, de waarden of de behoeften die ten grondslag liggen aan de economische, sociale en culturele rechten ontegenzeggelijk belangrijker zijn dan de waarden die ten grondslag liggen aan de burger- en politieke rechten. Eén van de protagonisten van de sociale grondrechten, de Utrechtse mensenrechtensdeskundige Van Hoof, spreekt over de 'honderden miljoenen armen in de wereld' voor wie zelfs de 'meest basale voorwaarden voor bestaanszekerheid voorlopig een absolute illusie vormen.'¹³ En dat is natuurlijk een terecht geplaatste opmerking.

HANGEN DE BEHOEFTE MET ELKAAR SAMEN?

Een tweede vraag die zich opdringt naar aanleiding van

een reflexie op Maslow's behoeftenpyramide, is of die behoeften met elkaar samenhangen. Het antwoord luidt bevestigend. De esthetische behoeften en kennisbehoefte hangen onverbrekkelijk samen met de behoefte aan overleving, veiligheid en zekerheid in die zin dat van esthetiek en kennis helemaal geen sprake kan zijn in het leven als men niet eerst zich een basis heeft verschaft waarop zulke behoeften boven kunnen komen. Hier schuilt, zo kan men stellen, de juiste kern van de stelling dat de waarden die de burger- en politieke rechten beogen te beschermen alleen zin en betekenis hebben als de waarden die de economische, sociale en culturele rechten beogen te bevorderen zijn gerealiseerd en dat die waarden onverbrekkelijk samenhangen.

Natuurlijk kan men nog moeilijke vragen stellen. Bevrediging van basale behoeften is een *noodzakelijke* voorwaarde voor het ontstaan van de culturele behoeften, maar is het ook een *voldoende* voorwaarde? Leidt het lichamenlijk bevredigd zijn vanzelf tot een honger naar kennis en kunst? In het klassiek socialistisch gedachtegoed werd die vraag bevestigend beantwoord. En wanneer men een dergelijke vraag ook *a priori*, dat wil zeggen: los van onze ontvucherende ervaringen met het socialistisch experiment, zou moeten beantwoorden, dan zou men inderdaad denken dat dat het geval moet zijn. Maar het wonderlijke (en navrante) is dat de ervaring ons leert dat lichamenlijk welbevinden niet naar geestelijk, maar naar *nog meer lichamenlijk* welbevinden smaakt. Je zou denken dat die business-tycoon op de achterplecht van zijn schip Voltaire gaat lezen, maar dat doet hij helemaal niet. Hij gaat heel hard werken voor een tweede schip en 's avonds kijkt hij naar Weekend miljonairs.¹⁴

Dat brengt ons op het vermoeden dat als het ware een zeker ongenoegen op 'het lagere' (veiligheid; voedsel e.d.) aanwezig moet blijven om de honger naar 'het hogere' überhaupt wakker te roepen. Ik laat het bij dit vermoeden.

Ook kunnen we nog semantische punten aan de orde stellen. Is het feit dat aan de basisbehoefte voldaan moet zijn om de hogere te kunnen ervaren voldoende reden om de basisbehoefte 'belangrijker' te noemen? Wat betekent 'belangrijker' in dit verband? En vanuit welk gezichtspunt moet dat beoordeeld worden? Maar deze vraag laat ik verder liggen, omdat het voor het centrale

punt van het betoog niet van belang is. Ik concludeer dat de waarden die de sociale rechten beogen te beschermen in betekenis niet onderdoen voor de waarden die de klassieke rechten beogen zeker te stellen: als niet aan een minimum van zekerheid voldaan is, leidt de vrijheid tot niets. En ik trek ook de conclusie dat die waarden en behoeften met elkaar samenhangen: 'onverbrekelijk samenhangen', zoals men het in Wenen in 1993 categorisch stelde.

Daarmee lijken we toch het dispuut tussen de ijverars voor sociale grondrechten en de tegenstanders daarvan te hebben beslist? Wat willen Ignatieff, Cranston, Hayek en Nozick dan nog? Het ongeduld van menig Nederlands commentator op dit punt lijkt volkomen gerechtvaardigd.

NEDERLANDSE SCHRIJVERS DIE DE ACHTERSTAND VAN SOCIALE OP DE KLASSIEKE RECHTEN BETREUREN

Tegen de achtergrond van het hiervoor gestelde over fundamentele waarden en behoeften kan het nauwelijks verbazen dat bijna elke Nederlandse auteur over dit onderwerp van mening is dat nu eindelijk maar eens de sociale grondrechten op voet van gelijkheid met de klassieke moeten worden behandeld. Men spreekt van 'kansen die gemist worden' en kritiseert regeringen en rechters die nog maar steeds de tekenen des tijds niet weten te verstaan. Van Hoof schrijft: 'A considerable number of people, particularly in the West, and including eminent and influential international lawyers, still hold views attributing a second-rate status to economic, social and cultural rights' (cursivering toegevoegd; PC).¹⁵ Hij sluit zich aan bij het standpunt van de regering dat sociale grondrechten de 'menselijke autonomie' beschermen.¹⁶ 'Zij vertegenwoordigen in de opvatting van de regering de twee samenhangende kanten van dezelfde medaille, namelijk de menselijke autonomie. De klassieke rechten beschermen die autonomie in de vorm van geestelijke en fysieke vrijheid en gelijkheid. De sociale rechten vormen de daarop noodzakelijke aanvulling in de vorm van garanties voor de bestaanszekerheid van de mens en zijn individuele en maatschappelijke ontplooiing.'¹⁷

Een andere auteur die aanvaarding van sociale rechten in een vooruitgangsperspectief plaatst is Teun Jaspers. Hij schreef in 1998 dat met de vernieuwing van het verdrag van Maastricht enig uitzicht leek te komen op erken-

ning en vastlegging van fundamentele sociale rechten in de vernieuwde Europese Unie. Maar dat viel toch tegen. Hoewel vanuit academische kring, vanuit de vakbeweging en zelfs vanuit de organen van de Unie een 'stevig pleidooi' (was) gevoerd om de gelegenheid te baat te nemen om een aantal fundamentele sociale rechten in het verdrag een plaats te geven' ging dat toch niet door omdat het animo in de politieke arena niet erg groot was. Dat werd mede ingegeven, zegt Jaspers, door een 'halsstarrig afwijzende houding van de Britse regering Major'.¹⁸ De top van Amsterdam liet een 'kans voorbijgaan' om het in 1989 aangenomen Gemeenschapshandvest van de sociale grondrechten van werkenden een verdragsstatus te verlenen.¹⁹

Ook Cees Flinterman blijkt een voorstander van de erkenning van sociale grondrechten.²⁰ Hij beroept zich op de onderlinge samenhang van de grondrechten, zoals we die hiervoor hebben geïllustreerd aan de hand van de behoeftenpyramide van Maslow. Flinterman meent dat de 'ondeelbaarheid' van alle rechten van de mens tegenwoordig buiten kijf staat: 'Zij zijn een fundamenteel beginsel van de benadering van de rechten van de mens door de Verenigde Naties en behoren tot de normatieve grondslag van het tegenwoordige internationale recht inzake de rechten van de mens.'²¹ Deze ondeelbaarheid is opnieuw bevestigd door de Tweede Wereld Conferentie Mensenrechten die plaatsvond in Wenen in juni 1993.

In het licht van de hiervoor gepresenteerde beschouwingen over menselijke waarden en menselijke behoeften lijken deze commentaren eigenlijk min of meer vanzelfsprekend. Is de Britse regering niet inderdaad 'halsstarrig' (Jaspers)? Hebben niet de academische pleitbezorgers voor sociale rechten het recht volstrekt aan hun zijde wanneer zij ongeduldig en zelfs wat geïrriteerd reageren op het ontkennen van iets dat toch niet met redelijke argumenten tegengesproken kan worden?

Misschien is dat toch iets te snel. Het probleem is namelijk dat met de voornoemde argumentatie de verdedigers van sociale grondrechten hun punt niet hebben gemaakt. Wat zij hebben betoogd - en op goede gronden - is dat de waarden achter de sociale grondrechten fundamenteel zijn of - zo men wil - belangrijker dan de waarden achter de klassieke rechten. Wat geheel duidelijk is geworden, is dat de behoeften waarvoor sociale grondrechten een voorziening trachten te geven eerst vervuld

moeten zijn alvorens een behoefte kan opkomen waarop de klassieke rechten zich richten. Maar daarmee heeft men nog niet het punt binnen gehaald dat *het verlenen van een recht*, in dit geval een sociaal recht, altijd het juiste middel is om een bepaald belang veilig te stellen, een ideaal te dienen of een behoefte te bevredigen.²² Het is immers denkbaar dat bepaalde belangen of waarden zich krachtens hun aard niet lenen voor een bescherming *door het recht*. Anders gezegd: de discussie tussen voor- en tegenstanders van sociale grondrechten is niet wat het lijkt. Het is niet een discussie tussen politiek progressieve denkers en politiek reactionairen die de sociale vooruitgang proberen tegen te houden, maar een verschil van mening over 'legal technique'.²³ Dat blijkt ook al daaruit overigens, dat onmiskenbaar progressieve intellectuelen (Ignatieff, Cranston) niet enthousiast zijn over de erkenning van sociale grondrechten *als grondrechten*.²⁴ De discussie tussen de voor- en tegenstanders van sociale grondrechten gaat over iets heel anders dan solidariteit en sympathie voor sociale doelstellingen. Het is een discussie over *geëigende instrumenten van sociale politiek*.²⁵

Voorzover mij bekend heeft slechts één Nederlandse auteur de discussie onder de hiervoor uiteengezette invalshoek willen inzetten: Elies Steyger.²⁶ Zij heeft echter niet alleen geen enkele bijval voor haar standpunt gekregen, maar ook geen enkele reactie uitgelokt. Voor een uiteenzetting van de discussie over de status van klassieke en sociale grondrechten is men dus aangewezen op de internationale literatuur. Laten we nu proberen een aantal van de topoi in het debat over sociale rechten iets nader belichten.

VIER ARGUMENTEN TEGEN HET FORMULEREN VAN SOCIALE DOELSTELLINGEN IN DE VORM VAN SOCIALE GRONDRECHTEN

Wat beweegt Ignatieff het standpunt in te nemen dat hij inneemt? Waarom is de Britse regering inderdaad zo halsstarrig in het accepteren van sociale rechten als rechten? Wanneer een Nobel-prijswinnaar als Hayek een dergelijk standpunt inneemt, kan het toch niet louter domheid zijn, zou men zeggen. Wanneer een Harvard-professor als Nozick hetzelfde betoogt kan dat toch ook niet al te gemakkelijk terzijde worden geschoven. En wanneer een overtuigd sociaal-democraat als Ignatieff sociale grond-

rechten *als rechten* afwijst, kan het toch niet worden verklaard uit een voorliefde voor een elitair *laissez-faire* kapitalisme.

(I) SOCIALE GRONDRECHTEN VERSTOREN DE SCHEIDING EN HET EVENWICHT VAN DE STAATSMACHTEN

Een van de belangrijkste argumenten tegen de sociale grondrechten *als rechten*, is dat de erkenning daarvan tot een onaanvaardbare wanverhouding tussen recht en politiek zou leiden. Sociale politiek moet worden gevoerd door de uitvoerende macht. Wetgevers moeten wetten maken op dit terrein. Regeringen moeten die wetten uitvoeren. Maar als men werkelijk sociale grondrechten als rechten zou erkennen zou dat ertoe kunnen leiden dat de rechterlijke macht de uitvoerende macht en de wetgevende macht geheel uit hun functies drijven. Het zou leiden tot een vervanging van de 'normale politiek' door de 'constitutionele politiek'.²⁷ Vandaar dat een Nederlands tegenstander van de term 'sociale grondrechten' schrijft: 'De neiging om de Europese sociale politiek geheel in het kader van verwezenlijking van sociale grondrechten te zien, is een betrekkelijk algemeen fenomeen'.²⁸ Wat daarbij meestal niet ter sprake komt, aldus Steyger, 'is de vraag of het überhaupt wenselijk is om maatregelen van sociale politiek volstrekt in het kader van sociale grondrechten te zien'.²⁹ Volgens deze auteurs zou men de volgende vraag moeten stellen: 'Kan men niet beter sociale politiek plaatsen in het kader van staatstaken (of de afwezigheid daarvan) in plaats van in het grondrechtenkader? Deze vraagstelling zou voor de ontwikkeling van de sociale politiek in de Europese Gemeenschap misschien wel eens de belangrijkste van allemaal kunnen worden'.³⁰

(II) SOCIALE GRONDRECHTEN ONDERMIJNEN DE DEMOCRATIE

Dat leidt natuurlijk onmiddellijk tot een volgende vraag: waarom zou het onjuist zijn dat rechters zich met sociale politiek bezighouden? Een mogelijk antwoord is dat een rechter niet democratisch is gelegitimeerd. Het hiervoor getypeerde "halsstarrige" (Jaspers) verzet van de Britse regering tegen sociale grondrechten staat in een lange traditie van denken over de verhouding van democratie en rechtsstaat, van politiek en rechtspraak. Bentham en

Austin legden het primaat bij de wetgever.³¹ A.V. Dicey heeft in 1885 het Britse constitutionele denken in een briljante synthese verwoord, waarvan de essentie is dat karakteristiek voor het Britse systeem is dat men de politiek wil overlaten aan *Parliament* en dat de rechter zich daarnaar heeft te schikken.³² Weliswaar wordt dit standpunt nu minder rigide toegepast, aangezien ook de Britten zich oriënteren op het Amerikaanse systeem met een *Bill of Rights* die door de rechter wordt gecontroleerd en afgedwongen - ook tegenover de uitvoerende en de wetgevende macht.³³ Maar dat betekent nog niet dat men daarmee alles wat sympathiek klinkt in die mensenrechtenverklaringen vastgelegd wil zien. Integendeel, juist omdat die mensenrechtenverklaringen geen vrijblijvende vastlegging zijn van sympathieke politieke doelen, maar een toetsingsgrondslag voor rechters zal men heel kritisch moeten beoordelen wat zich leent voor rechterlijke toetsing. Vandaar ook de nog steeds kritische houding tegenover een 'Bill of Rights for Britain.'³⁴ 'The proposals for a written constitution, for a Bill of Rights, for a House of Lords with greater powers to restrain governmental legislation, for regional assemblies, for a supreme court to monitor all these proposals, are attempts to write laws so as to prevent Her Majesty's Government from exercising powers which hitherto that government has exercised', schrijft Griffith. Waar dat op neerkomt, is op het verlangen om het recht de politiek te laten vervangen en daarvan kan - althans moet - geen sprake zijn.³⁶ Het is voor sommigen misschien een harde waarheid, maar het recht kán de politiek niet vervangen. 'They merely pass political decisions out of the hands of politicians and into the hands of judges and other persons', schrijft Griffith over enthousiastelingen voor een verklaring van rechten als toetsingsgrondslag voor de rechter³⁷

(III) SOCIALE GRONDRECHTEN ONDERMIJNEN HET BUDGETRECHT

Nauw met het voorgaande samen hangt het argument dat sociale grondrechten vaak met grote financiële belangen gepaard gaan. In een bekende typering van de leer van de trias politica heeft Hamilton wel eens gezegd dat de uitvoerende macht over het zwaard zou gaan; de wetgevende macht over het geld; de rechterlijke macht zou slechts het 'oordeel' hebben. Laten we Hamilton eens volgen en

'attentively consider the different departments of power.'³⁸ 'The Executive', schrijft Hamilton, 'not only dispenses the honors but holds the sword of the community'. Voor de wetgevende macht geldt dat deze 'not only commands the purse but prescribes the rules by which the duties and rights of every citizen are to be regulated.' En de rechter? Deze heeft geen invloed over het zwaard, noch over het geld. De rechterlijke macht 'can take no active resolution whatever', zegt Hamilton. En op basis van die overwegingen komt hij tot de stelling dat de rechterlijke macht 'from the nature of its functions, will always be the least dangerous to the political rights of the constitution.'

Hamilton zou even geschokt zijn als Dicey wanneer hij zou horen met welke voorstellingen zijn pleidooi voor het rechterlijk toetsingsrecht door de Marshallianen tegenwoordig wordt gecombineerd. Als sociale grondrechten als toetsingsgrondslag voor rechters zou worden erkend, zou dat betekenen dat de 'judiciary' heel wat meer tot zijn beschikking krijgt dan alleen 'oordeelsvermogen'. De rechterlijke macht zou dan ook gaan over 'the purse', over het geld. Het zou het hele systeem overhoop gooien dat de rechters 'neither force nor will but merely judgment' zouden hebben. Het zou van de rechterlijke macht niet de 'least dangerous', maar de 'most dangerous branch' maken: een dikastocratie met - in de woorden van Weber - *kadi-justiz*.³⁹

Ook bij de sympathisanten van sociale grondrechten, zo lijkt het, zweeft dit wel ergens voor de geest. De Witte formuleert precies wat regeringen ervan weerhoudt voortvarend op te treden met de erkenning van sociale grondrechten: 'De erkenning van sociale rechten kost immers meestal geld aan de overheid en/of aan ondernemingen, en de staten aarzelen om eenzijdig nieuwe verplichtingen aan te gaan indien andere landen daardoor economisch voordeel zouden kunnen halen.'⁴⁰ Maar De Witte geeft verder geen commentaar op dat standpunt, terwijl men toch de vraag zou moeten stellen of het ook niet *redelijk* is dat democratisch gecontroleerde regeringen de 'power of the purse' in eigen handen willen houden. Is het niet een verstoring van het systeem om aan rechters over te dragen bindende uitspraken te doen over enorme delen van het overheidsbudget? Wat blijft dan nog over van het budgetrecht van de volksvertegenwoordiging? ⁴¹

(IV) SOCIALE GRONDRECHTEN

BESTAAN NIET

Bovengenoemde argumenten brengen sommige theoretici ertoe een fundamenteel onderscheid te maken tussen klassieke en sociale grondrechten. En wanneer men dan meent dat deze scherp van elkaar moeten worden onderscheiden, dan ligt het voor de hand dat men moeite heeft met de semantische conventie om ook de sociale grondrechten met de naam 'rechten' aan te duiden. Steyger formuleert dat nog het meest pregnant wanneer zij het volgende semantische voorstel presenteert. Alleen de klassieke rechten wil zij 'ter voorkoming van verwarring' *mensenrechten* noemen.⁴² Sociale grondrechten wil zij dus niet eens *mensenrechten* noemen. En dat alles 'ter voorkoming van verwarring'. Dat is, zoals we hebben gezien, een verwant standpunt aan dat van Cranston, Ignatieff en Hayek.

Dit semantische voorstel dreigt ons in een discussie te lokken over *Begriff und Wesen des Rechts*, een moeras waar men niet snel meer uit komt.⁴³ Kunnen we van een recht spreken wanneer het niet of niet altijd kan worden afgedwongen? Of is de mogelijkheid van dwang essentieel om van een recht te mogen spreken? Volgens Kelsen kan alleen van een recht worden gesproken wanneer rechtsmacht bestaat.⁴⁴ Een recht moet - om het populair te stellen - tanden hebben. Sociale rechten hebben dat niet, althans niet duurzaam in één land (een economische crisis kan aan alle sociale aanspraken een einde maken), en in sommige landen zal het wel nooit van een aanspraak kunnen komen.⁴⁵

Nu lijkt het zaak over deze kwestie iets nuttigs te zeggen zonder in een lange en diepgravende rechtstheoretische discussie over de aard van het recht verzeild te raken. Voornoemde volkenrechtsgeleerde Lung Chen heeft dat naar mijn idee gedaan. Wanneer zou men van een recht moeten spreken in relatie tot een verklaring van rechten, zoals we die in de mensenrechtenverklaringen aantreffen, vraagt Chen? Hij formuleert vier criteria. 'A bill of rights in *action* manifests the following features' (cursivering toegevoegd; PC).

Als eerste: *prescription*: de lijst met rechten moet de belangrijke waarde van menselijke waardigheid proberen te beschermen.

Als tweede: *invocation*: individuen die menen dat hun

rechten zijn geschonden moeten de maatregelen waardoor zij in hun rechten zijn geschonden kunnen aanvechten voor 'authoritative decision makers'.

Als derde: *application*: er moeten voorzieningen zijn die waarborgen dat de rechten door beleidsmakers worden bevorderd.

Als vierde: *termination*: die voorzieningen voornoemd, moeten alleen met bepaalde belemmeringen kunnen worden gewijzigd.⁴⁶

De woorden 'in action' heb ik gecuriseerd om tot uitdrukking te laten komen dat men kan verdedigen dat *alleen codificatie van of alleen consensus in de rechtsgeleerde wereld over sociale grondrechten* onvoldoende redenen vormen om deze als *grondrechten* te erkennen. Chen wil 'meer'. Is aan dat méér niet voldaan dan zou men dus - logischerwijs - niet moeten spreken van een sociaal *grondrecht*.

DAT SOCIALE GRONDRECHTEN EEN ZWAKKE WERKING HEBBEN ZEGGEN DE VOORSTANDERS DAARVAN ZELF

Nu is het opvallende dat wanneer men de bijdragen van de voorstanders van sociale grondrechten doorleest, zij vaak impliciet erkennen dat sociale grondrechten niet als 'rechten' functioneren. Dus: hoewel zij erkend zijn in grondwetten, hoewel zelfs een speciaal verdrag bestaat met sociale rechten (IVESCR), is kennelijk toch iets mis met die rechten *als rechten*. Van Hoof laat op de titel van zijn bijdrage die vaart onder de vlag 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?' een vraagteken volgen, omdat hij van mening is dat 'de betekenis van de economische, sociale en culturele rechten in Nederland' nihil is.⁴⁷ Hij zegt: 'Het belang dan wel de betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens is in theorie formidabel; de betekenis van die rechten in de praktijk is zo goed als nihil.'⁴⁸ De vraag is dan echter: welke consequenties moet men verbinden aan een dergelijke uitspraak? Welke consequentie moeten we trekken uit het feit dat de sociale rechten zijn blijven hangen in aspiraties? Men kan zeggen: dat betekent dat zij wel rechten moeten worden *genoemd*, hoewel zij niet als zodanig *in de praktijk functioneren*. Maar dat vooronderstelt dan weer dat men ervan uitgaat dat niet-effectief recht, vijftig jaar

na codificatie, nog steeds 'recht' kan worden genoemd. Significant is ook dat verschillende voorstanders van sociale rechten (of liever: van de semantische conventie om sociale beleidsdoelstellingen 'rechten' te noemen) niet alleen erkennen dat sociale grondrechten niet in de praktijk als volle rechten functioneren, maar dit zelfs zien als een *blijvend kenmerk* van de sociale rechten. Als Van Hoof komt te spreken over de kansen dat sociale rechten eens dezelfde status zullen krijgen als de klassieke zegt hij het volgende. Het klimaat voor economische, sociale en culturele rechten typeert hij als 'kil'. Daarbij zou het dan niet gaan om een tijdelijke voorbijgaande depressie, maar om een 'min of meer permanent lage druk gebied'. In feite, zo zegt Van Hoof, 'zijn we sinds het begin van de jaren vijftig nauwelijks verder gekomen.'⁴⁹ Dit lijkt mij een opvallende uitspraak. Het betekent naar mijn idee, dat Van Hoof de Amerikaanse auteurs Orwin en Pangle, die hij verschillende keren over de knie legt wegens hun onvriendelijke opmerkingen over sociale grondrechten, gelijk zou moeten geven. Orwin en Pangle hadden namelijk over sociale rechten het volgende gezegd: 'They are merely things most people want, and that the poorer countries wish they could persuade the richer ones to give them. They are open-ended and hence often unreasonable. There is no way, for example, that an underdeveloped country can provide adequate education or medical care for all of its citizens. By proclaiming these as universal human rights, however, such countries arm themselves with the most respectable of reason for pressing for the global redistribution of wealth. No one can blame them for that; but we can question the status of "human rights" of what are, in a sense, letters to Santa Claus.'⁵⁰ Men kan bezwaren hebben tegen de ironische toon van dit citaat. Die is misschien niet zo passend als het om de honger van grote delen van de wereldbevolking gaat. Maar dat na vijftig jaar de sociale rechten inderdaad niet meer zijn gebleken dan brieven aan Sinterklaas heeft toch ook Van Hoof moeten toegeven, blijkens de vraagtekens achter zijn artikelen.

IS HET ERG DAT DE SOCIALE RECHTEN GEEN 'ECHTE RECHTEN' ZIJN?

Dat brengt ons dan op de vraag hoe betreurenswaardig het is dat de sociale rechten zich na een halve eeuw niet

als echte rechten hebben bewezen. Betekent dit het einde van alle sociale politiek? Zijn nu alle progressieve doelstellingen van sociale politiek tot mislukken gedoemd? Is dit 'het gelijk van rechts'? Het einde van de geschiedenis in de liberale consensus?⁵¹ Naar mijn idee is dat niet het geval (althans niet op basis van deze overwegingen).

Ijveraars voor sociale grondrechten doen graag voorkomen alsof met hun *semantiek* een progressief politiek programma te verwerkelijken staat, maar dat hangt samen met hun - overigens niet expliciet uitgesproken - verwachtingen van de rechterlijke macht als het orgaan waarvan we de sociale vooruitgang te verwachten hebben. Onbewust zweeft hen waarschijnlijk een progressieve judiciële elite voor ogen, gemodelleerd volgens het Amerikaanse Warren-court,⁵² die de sociale vooruitgang moet bewerkstellingen waarvoor de trage en conservatieve maatschappij nog niet rijp bleek. Men heeft Justice Brennan⁵³ voor de geest, niet Justice Taney die in *Scott v. Sandford* (1857) de slavernij rechtvaardigde (een uitspraak die de Amerikaanse Burgeroorlog dichterbij bracht). Dat is echter niet vanzelfsprekend. Hugo Black, zelf rechter in het Supreme Court van 1937-1971, waarschuwt tegen naïef-optimistische verwachtingen ten aanzien van rechters. Hij heeft een ander Supreme Court gekend dan het Hof waarin hij nu zitting had en 'what has occurred may occur again'.⁵⁴ Het idee dat *alleen regeringen* door macht verleid kunnen worden is een grote illusie. 'Power corrupts, and unrestricted power will tempt Supreme Court justices just as history tells us it has tempted other judges'.⁵⁵ Een progressieve rechter als Black verschilt ten aanzien van *dit* punt niet essentieel met de conservatieve Robert Bork.⁵⁶

In Nederland heeft Steyger de verwachtingen van een rechterlijk activisme getemperd met de volgende woorden: 'De neiging om de Europese sociale politiek geheel in het kader van verwezenlijking van sociale grondrechten te zien, is een betrekkelijk algemeen fenomeen.'⁵⁷ Wat daarbij meestal niet ter sprake komt, aldus Steyger, 'is de vraag of het überhaupt wenselijk is om maatregelen van sociale politiek volstrekt in het kader van sociale grondrechten te zien.'⁵⁸

Dat lijkt inderdaad een belangrijke vraag. Black en Bork probeerden daarvoor aandacht te vragen in de

Amerikaanse rechtsgeleerde wereld.⁵⁹ Elke constitutionele ordening moet met die centrale vraag in het reine komen. Dat vergt een goede analyse van de verdiensten van 'Rights Talk', zonder dat men blind is voor de schaduwszijden daarvan.⁶⁰

WAT MOETEN WE MET DE REEDS GECODIFICEERDE SOCIALE RECHTEN?

Tenslotte dan de vraag: hoe nu verder? Gesteld dat we erkennen dat sociale politiek beter door democratisch gecontroleerde regeringen kan plaatsvinden dan door rechters, dan nóg blijven we zitten met de vraag: wat doen we met de sociale grondrechten uit de grondwet? En wat moeten we doen met het IVESCR? Hoe men het ook wendt of keert, sociale rechten bestaan in de zin dat zij zijn gecodificeerd, zo lijkt het. Moeten we die dan maar afschaffen? Dat lijkt toch nauwelijks een realistische optie.

Het lijkt zelfs dat we gevangen zitten tussen twee weinig realistische opties. De ene is dat we de sociale grondrechten afschaffen. De andere is dat we voortgaan op de weg van de ijveraars voor sociale grondrechten. Ook al hebben we na een halve eeuw nog nauwelijks resultaat geboekt: doorgaan! 'Fanaticism consists in redoubling your effort when you have forgotten your aim', schrijft Santayana.⁶¹ Ik wil de ijveraars voor sociale grondrechten geen fanatisme verwijten, maar een zekere koppigheid is hen toch niet vreemd. Men kan toch niet geheel voorbij gaan aan de geschiedenis. In feite is het gesteggel rond de totstandkoming van de twee verdragen binnen de VN iets dat te denken zou moeten geven. Op 10 december 1948 nam de Algemene Vergadering van de VN bij resolutie de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens aan. In 1952 nam de Algemene Vergadering de beslissing om niet één, maar twee verdragen op te stellen: één voor de economische, sociale en culturele rechten en één voor de burger- en politieke rechten. De twee internationale verdragen evenals het optionele protocol voor het verdrag over burger- en politieke rechten werden in 1966 aangenomen en werden van kracht in 1976. 'Thus, in familiar form, the International Bill of Human Rights, as contemplated at the founding of the United Nations, has been projected.'⁶² Dat is inderdaad de verzoenende manier waarop men daarnaar kan kijken. Maar men kan ook zeggen dat in de ruim twintig jaar die

sindsdien verlopen zijn de sociale rechten een winkel-dochter zijn gebleven. Ze liggen in de etalage, worden met de meest fantastische argumenten aanbevolen, maar ze worden nu eenmaal niet verkocht. Dat brengt sommige verkopers ertoe in hun wanhoop een steeds grimmiger toon aan te slaan, anderen geloven eigenlijk ook niet meer in de verkoop, maar zij worden boos wanneer buitenstaanders zeggen dat de waar onverkoopt is.

Beide uitwegen uit het dilemma zijn onaantrekkelijk. We kunnen de sociale rechten niet afschaffen, maar de erkenning daarvan op voet van gelijkheid met de klassieke rechten lijkt zowel onhaalbaar als vanuit een bepaald perspectief ook principieel onjuist.

Naar mijn idee bestaat een tussenweg tussen de Scylla van het afschaffen van de sociale grondrechten en de Charybdis van het verstokt blijven pleiten voor een gelijke behandeling met de klassieke rechten. Wat men zou kunnen doen, is het handhaven van de sociale rechten in grondwetten en verdragen maar deze op een *meer realistische manier interpreteren*. Men zou ze eigenlijk moeten beschouwen als 'directive principles of state policy', zoals deze zijn vastgelegd in grondwetten van verschillende niet-westerse staten.

NOTEN

1. Vergelijk: Ignatieff, Michael, 'The Midlife Crisis', in: *The New York Review of Books*, 20 mei 1999; Ignatieff, Michael, *Whose Universal Values? The Crisis in Human Rights*, Praemium Erasmus, Den Haag, 1999.
2. Ignatieff, Michael, *Isaiah Berlin. A Life*, Chatto & Windus, London 1998.
3. Hoogstraten, Diederik, 'Je schaamt je dood', Interview met Michael Ignatieff, in: *Elsevier*, 11 december 1999, pp. 54-55. Vergelijk ook: Ignatieff, Michael, 'The Midlife Crisis', in: *The New York Review of Books*, 20 mei 1999.
4. Cranston, Maurice, 'Human Rights, Real and Supposed', in: D.D. Raphael, ed., *Political Theory and the Rights of Man*, MacMillan, London etc. 1967, pp. 54-68; Cranston, Maurice, *What are Human Rights?*, Taplinger Publishing Co., Inc., New York, 1973; Cranston, Maurice, 'Are There Any Human Rights?', in: *Daedalus*, Vol. 112/4, Fall 1983.
5. Hayek, F.A., 'Justice and Individual Rights', in: F.A. Hayek, *Law, Legislation and Liberty*, One-Volume Paper-

- back, Routledge & Kegan Paul, London, Melbourne and Henley, 1982, pp. 101-106.
6. Nozick, Robert, *Anarchy, State, and Utopia*, Basic Books, New York, 1974, p. 238.
  7. Marshall, T.H., 'Citizenship and Social Class', in: T.H. Marshall, *Class, Citizenship and Social Class*, Doubleday 1963, hier aangehaald in: Robert. E. Goodin en Philip Pettit, *Contemporary Political Philosophy. An Anthology*, Blackwell, Cambridge (Mass.) en Oxford, 1997, pp. 291-319.
  8. Als bron van inspiratie voor de sociale grondrechten wordt ook vaak gewezen op: Roosevelt, Franklin Delano, 'The Four Freedoms' (1941), in: McArthur, Brian, ed., *The Penguin Book of Twentieth-Century Speeches*, Penguin Books, Harmondsworth 1993, pp. 197-201. Vergelijk ook: Burgers, Jan Herman, 'De ontstaansgeschiedenis van de Universele Verklaring voor de Rechten van de Mens', in: Stephan Parmentier, red., *Mensenrechten tussen retoriek en realiteit*, Mys & Breesch, Liga voor mensenrechten 1994, pp. 13-35 en Burgers, Jan Herman, 'The Road to San Francisco: The Revival of the Human Rights Idea in the Twentieth Century', in: *Human Rights Quarterly*, 14 (1992), pp. 447-477.
  9. Wat tegenwoordig overigens wordt voorgestaan door libertarische auteurs als Rothbard. Vergelijk: Waldron, Jeremy, *Liberal Rights*, Collected Papers 1981-1991, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Oakleigh, 1993, p. 228. De meeste mensen, aldus Waldron, zijn van mening dat het niet moreel verkeerd is liefdadigheid te betrachten. Waar sommigen zich echter tegen verzetten is liefdadigheid door middel van van overheidswege georganiseerde *dwang*. Murray Rothbard schrijft: 'It makes all the difference in the world whether the aid is given voluntarily or is stolen by force'. Rothbard is van mening dat liefdadigheid een kwestie van vrijwillige afdracht van de rijken aan de armen zou moeten zijn. Wanneer de staat door middel van geweld of het dreigen daarmee de eigendommen van de rijkere confiskeert om die te herverdelen onder de armeren dan zal dat alle neiging die eventueel bij de rijkere bestond om vrijwillig iets aan de armeren te geven volkomen smoren (Rothbard, *Power and Market*, 1970, p. 164, 187). Het argument van liberalen en libertariërs tegen de verzorgingsstaat is dus dat het 'poisons the springs of private charitable activity' (Milton en Rose Friedman, *Free to choose*, 1980, p. 120).
  10. Of 'basic forms of human good'. Vergelijk: Finnis, John, *Natural Law and Natural Rights*, Clarendon Press, Oxford, 1980, p. 85 e.v. die overigens weer een iets andere lijst hanteert. Tot de basale waarden rekent hij: leven, kennis, spel, esthetische ervaring, vriendschap, praktische redelijkheid en religie.
  11. Vergelijk: Maslow, A.H., 'The Good Life of the Self-Actualizing Person', in: *The Humanist*, XXVII, No. 4, pp. 127-139, ook in: Paul Kurtz, ed., *Moral Problems in Contemporary Society. Essays in humanistic ethics*, Prometheus Books, Buffalo, New York, 1969, pp. 67-76; Maslow, Abraham H., *Toward a Psychology of Being*, Van Nostrand Reinhold, New York 1968.
  12. Vergelijk: Munneke, Harold, *Recht en samenleving in de Nederlandse Antillen, Aruba en Suriname*, Opstellen over recht en sociale cohesie, p. 12.
  13. Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekeriej, Leiden, 1998, pp. 7-21, p. 8.
  14. Mooie beschouwingen over dit onderwerp vindt men in: Singer, Peter, *How Are We to Live? Ethics in an Age of Self-Interest*, Prometheus Books, Amherst, New York, 1995 (1993).
  15. Hoof, G.J.H. van, 'The Legal Nature of Economic, Social and Cultural Rights: A Rebuttal of some traditional Views', in: Philip Alston and K. Tomasevski, eds., *The Right to Food*, 1984, deels in: Steiner, Henry J., en Alston, Philip, red., *International Human Rights in Context. Law, politics, morals, Text and Materials*, Clarendon Press, Oxford 1996, pp. 279-283. Hier aangehaald bij Steiner en Alston, p. 279.
  16. Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekeriej,

- Leiden, 1998, pp. 7-21 en Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeftte aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*, Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, pp. 35-49. Hetzelfde standpunt vinden we ook bij: Vlemminx: Vlemminx, F., *Een nieuw profiel van de grondrechten*. Een analyse van de prestatieplichten ingevolge klassieke en sociale grondrechten, W.E.J. Tjeenk Willink, Deventer 1998 en Vlemminx, F., *Het profiel van de sociale grondrechten*, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1994.
17. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 8.
  18. Jaspers, Teun, 'Sociale grondrechten in Europa', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1998, pp. 21-42, p. 21.
  19. Ibidem, p. 23.
  20. Flinterman, C., 'De ondeelbaarheid van de rechten van de mens', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, p. 1-7.
  21. Flinterman, 'De ondeelbaarheid van de rechten van de mens', p. 1.
  22. In dit kader is ook interessant het argument dat: 'A bill of rights containing only first-generation rights would be perceived to be elevating luxuries over necessities, and that would discredit it as a charter of fundamental values. In the mind of the majority, it would make the bill of rights a charter of luxuries.' Vergelijk: Mureinik, E., 'Beyond a Charter of Luxuries: Economic Rights in the Constitution', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 464-474, p. 465. Merk op hoe gemakkelijk hier wordt overgestapt van het begrip 'bill of rights' op 'charter of fundamental values' alsof dit hetzelfde zou zijn. Ik kom hierop terug.
  23. Aldus: Vierdag, E.W., 'The Legal Nature of the Rights granted by the International Covenant on Economic, Social and Cultural Rights', in: *Netherlands Yearbook of International Law*, Volume IX (1978), pp. 69-105, p. 104.
  24. Of men daar op zijn minst ambivalent over is, zoals: Waldron, Jeremy, *Liberal Rights*, Collected Papers 1981-1991, Cambridge University Press, Cambridge/New York/Oakleigh 1993 en Waldron, Jeremy, 'Moral Truth and Judicial Review', in: *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 43, 1998, pp. 75-97.
  25. Voorstanders van sociale rechten zien hierin een taak weggelegd voor de rechter, tegenstanders van sociale rechten niet. Het is een discussie over de verhouding wetgever, uitvoerende macht en rechtsprekende macht. Het is een discussie ook over democratie.
  26. Steyger, E., 'Over staatsstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, pp. 23-29.
  27. Termen van: Ackerman, Bruce, *We the People*, I, Foundations, The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge, Massachusetts, London, England 1991.
  28. Steyger, 'Over staatsstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
  29. Ibidem.
  30. Ibidem.
  31. Vergelijk: over hun opvattingen: Hart, H.L.A., 'Positivism and the Separation of Law and Morals', in: *Harvard Law Review*, 71 (1958), hier aangehaald in: H.L.A. Hart, *Essays in Jurisprudence and Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1983, pp. 49-87.
  32. Dicey, A.V., *Introduction to the Law of the Constitution*, Tenth edition, with introduction by E.C.S. Wade, Macmillan Education, London, 1987 (1885).
  33. Vergelijk: Zoethout, Carla M., 'Rechten van de mens na vijftig jaar 'thuisgebracht'. Labours voorstel de Europese Conventie te incorporeren in het Britse rechtstelsel', in: *NJB*, 12 juni 1998, pp. 1067-1072 en Goldsworthy, Jeffrey, *The Sovereignty of Parliament. History and Philosophy*, Clarendon Press, Oxford, 1999.
  34. Vergelijk: voor de argumenten pro: Dworkin, Ronald, *A Bill of Rights for Britain*, Chatto & Windus, London 1990. Van de oudere literatuur is belangrijk geweest: Scarman, Leslie, *English Law - The New Dimension*,

- Stevens & Sons, London 1974.
35. Griffith, J.A.G., 'The Political Constitution', in: *The Modern Law Review*, Vol. 42, No. 1, 1979, pp. 1-21, p. 16. Bij Griffith speelt argwaan tegenover de rechterlijke macht een grote rol. Vergelijk zijn bekende: Griffith, J.A.G., *The Politics of the Judiciary*, Fourth Edition, Fontana, London, 1991 (1977). Maar conservatieve intellectuelen en politici denken op dit punt niet noodzakelijkerwijs anders, zoals blijkt uit: Hailsham, Lord, *The Dilemma of Democracy*, Diagnosis and Prescription, Collins, London 1978. Zeer voortvarend schrijft ook Waldron, Jeremy, 'Moral Truth and Judicial Review', in: *The American Journal of Jurisprudence*, Vol. 43, 1998, pp. 75-97: 'I am an opponent of the American practice of judicial review of democratic legislation in the name of constitutional rights'. Vergelijk ook van hem: Waldron, Jeremy, 'Freeman's Defense of Judicial Review', in: *Law and Philosophy*, 13 (1994), pp. 27-41.
  36. Vergelijk voor een evenwichtige kritiek op het denken in termen van rechten: Waldron, Jeremy, 'A Right-Based Critique of Constitutional Rights', in: *Oxford Journal of Legal Studies*, 13 (1993), pp. 18-51.
  37. Griffith, 'The Political Constitution', p. 16.
  38. Vergelijk: *Federalist papers*, James Madison, Alexander Hamilton en John Jay, edited by Isaac Kramnick, Penguin Books, Harmondsworth 1987, No. 78., p. 437.
  39. Vergelijk: Dassen, Patrick, *De onttovering van de wereld*. Max Weber en het probleem van de moderniteit in Duitsland, 1890-1920, Uitgeverij G.A. van Oorschot, Amsterdam, 1999, p. 175.
  40. Witte, B. de, 'Economische, sociale en culturele rechten: de rol van de Europese Gemeenschap', in: Coomans, A.P.M., Heringa, A.W., Westendorp, I., red., *De toenemende betekenis van economische, sociale en culturele rechten*, Maastricht Centrum voor de Rechten van de Mens en Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1994, pp. 8-22, p. 10. Martha Jackman formuleert de financiële kritiek als volgt. 'To vindicate a claim for social rights (...) the court may have to order the state to act affirmatively, in some more or less specific way. Such judicial remedies will often require substantial and long-term state intervention and expenditure. Because of the contingent nature of social rights, and the lack of objective standards in this area, many fear that judges deciding social rights claims will substitute their own values for those of democratically elected, and accountable, legislatures.' Vergelijk: Martha Jackman in: Steiner en Alston, *International Human Rights in Context*, p. 302.
  41. Het kostenargument speelde ook een belangrijke rol in de discussie over op te nemen rechten in de Zuid-Afrikaanse constitutie. Vergelijk: Mureinik, E., 'Beyond a Charter of Luxuries: Economic Rights in the Constitution', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 464-474 en Haysom, N., 'Constitutionalism, majoritarian democracy and socio-economic rights', in: *South African Journal of Human Rights*, 1992, no. 8, p. 451-465.
  42. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
  43. Vergelijk: Maihofer, Werner, hrsg., *Begriff und Wesen des Rechts*, Wissenschaftliche Buchgesellschaft, Darmstadt, 1973.
  44. Vergelijk: Kelsen, Hans, *Reine Rechtslehre*, 2e druk, Verlag Franz Deuticke, Wenen, 1960/ 1976, p. 139.
  45. Volgens sommigen is overigens niet nodig dat de aanspraak in eigen land kan worden waargemaakt. De ontwikkelingslanden hebben ook aanspraken jegens de wereldgemeenschap. Vergelijk: Waldron, *Liberal Rights*, p. 23. Volgens die theorie zou de status van een sociaal grondrecht dus pas in gevaar zijn, wanneer zelfs de meest radicaal doorgevoerde herdistributie op mondiale schaal niet tot een realisering van de sociale doelstellingen achter de sociale grondrechten kan komen. De vraag wordt dan: zijn de natuurlijke hulpbronnen rijk genoeg om ons allemaal te voeden? Vergelijk daarover: Dower, Nigel, 'World Poverty', in: Peter Singer, ed., *A Companion to Ethics*, Blackwell, Cambridge (Mass.), Oxford, 1993, pp. 273-283; Eberstadt, Nick, 'Myths of the Food Crisis' in: *The New York Review of Books*, February 19, 1976, ook in: James Rachels, ed., *Moral Problems. A Collection of Philosophical Essays*, Third Edition, Harper Collins Publishers, New York, 1979, pp. 292-312. En: Cliteur, P.B., 'Hardvochtig liberalisme – Over ontwikkelingshulp en immigratiepolitiek vanuit liberaal perspectief', in: A. van Bommel e.a., *Gelijker=Rijker. Over rijkdom, verdeling en sociale ethiek*, Uitgeverij Kok, Kampen 1999, pp. 148-164.

46. Chen, *An Introduction to Contemporary International Law*, p. 207.
47. Vergelijk: Hoof, G.J.H. van, 'De praktische betekenis van economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', in: Arambulo, M.K.C., Coomans, A.P.M., Toebes, B.C.A., red., *De betekenis van economische, sociale en culturele rechten in de Nederlandse rechtsorde: vrijblijvend of verplichtend?*, Stichting NJCM-Boekerij, Leiden, 1998, pp. 7-21. Dat zelfde vraagteken wordt ook geplaatst bij een ander artikel van dezelfde auteur: Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk?', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*. Burkensbundel, W.E.J. Tjeenk Willink, Zwolle, 1995, pp. 35-51.
48. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 7.
49. Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 9.
50. C. Orwin en T. Pangle, 'The Philosophical Foundations of Human Rights', in: M.F. Plattner, ed., *Human Rights in Our Time*, 1984, pp. 1-22, p. 15. Aangehaald bij: Van Hoof, 'De praktische betekenis van de economische, sociale en culturele rechten van de mens in Nederland?', p. 9. Hetzelfde citaat ook in: Hoof, G.J.H. van, 'Sociale grondrechten: effecten in de praktijk? Behoeft aan nieuwe (rechterlijke) benaderingen', in: J.B.J.M. ten Berge e.a., red., *De Grondwet als voorwerp van aanhoudende zorg*, Burkens-bundel, W.E.J. Tjeenk Willink 1995, pp. 35-49 p. 42.
51. Vergelijk: Fukuyama, Francis, 'The End of History?', in: *The National Interest*, Summer 1989 en Fukuyama, Francis, *The End of History and the Last Man*, The Free Press/Macmillan, New York, 1992.
52. Earl Warren (1891-1974) was chief justice van 1853-1969. In zijn Memoirs (1977) verklaarde hij getuige te zijn geweest van 'crime and vice of all kinds countenanced by a corrupt government'. Onder zijn bewind ontwikkelde het Hof nieuwe ideeën over burgerrechten. Het Warren-court was 'activistisch'. Vergelijk over Warren: Hall, Kermit L., ed., *The Oxford Companion to The Supreme Court of The United States*, Oxford University Press, New York, Oxford, p. 913. Over de tegenstelling activistisch/niet-activistisch: Rehnquist, William H., 'The Notion of a Living Constitution', in: *Texas Law Review*, 54 (1976), pp. 693-706 en Miller, A.S., *Toward judicial activism: the political role of the Supreme Court*, Greenwood Press 1982 en Scheltema, M., 'Wie stelt de wet: de wetgever of de rechter?', in: Dijk, P. van, red., *De relatie tussen wetgever en rechter in een tijd van rechterlijk activisme*, Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Noord-Hollandsche, Amsterdam, 1989, pp. 85-94.
53. De progressieve activistische rechter uit het Amerikaanse Supreme Court. Vergelijk over zijn opvattingen: Brennan, W.J., Jr., 'Why Have a Bill of Rights?', in: *Oxford Journal of Legal Studies*, 1989, pp. 425-440.
54. Black, Hugo LaFayette, *A Constitutional Faith*, Alfred Knopf, New York, 1969, p. 11.
55. Black, *A Constitutional Faith*, p. 12.
56. Vergelijk: Bork, Robert H., *Slouching towards Gomorrah. Modern Liberalism and American Decline*, Harper Collins, New York, 1996; Bork, Robert H., *The Tempting of America, The Political Seduction of the Law*, Sinclair-Stevenson, London, 1990.
57. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
58. Steyger, 'Over staatstaken, sociale grondrechten en mensenrechten', p. 23.
59. Zij hebben overigens een welsprekend bentgenoot in Antonin Scalia. Vergelijk over hem: Brisbin, Richard A., *Justice Antonin Scalia and the Conservative Revival*, The Johns Hopkins University Press, Baltimore and London 1997. Een goed beeld van Scalia's opvattingen over rechterlijke interpretatie geeft: Scalia, Antonin, 'Modernity and the Constitution', in: Smith, E., ed., *Constitutional Justice under Old Constitutions*, Kluwer Law International, The Hague, London, Boston, 1995, pp. 313-318 en Scalia, Antonin, *A Matter of Interpretation. Federal Courts and the Law, An Essay by Antonin Scalia with commentary by Amy Gutmann, Gordon S. Wood, Laurence H. Tribe, Mary Ann Glendon, Ronald Dworkin*, Princeton University Press, Princeton, New Jersey, 1997.
60. De laatste tijd begint men oog te krijgen voor de schaduwzijden. Vergelijk naast het genoemde werk van Waldron ook: Glendon, Mary Ann, *Rights Talk. The Impoverishment of Political Discourse*, The Free

- Press, New York 1991; Etzioni, Amitai, *The Spirit of Community. The Reinvention of American Society*, A Touchstone Book, Simon & Schuster, New York, 1993; Wellman, Carl, *The Proliferation of Rights. Moral Progress or Empty Rhetoric?*, Westview Press, Boulder, Oxford, 1999.
61. Santayana, George, *Reason in Common Sense*, Volume One of 'The Life of Reason', Dover Publications, New York, 1980 (1905), p. 13.
62. Chen, *An Introduction to Contemporary International Law*, p. 207.
- Prof.mr.dr. P.B. Cliteur is Universitair hoofddocent Encyclopedie van de rechtswetenschap in Leiden en Socrates-hoogleraar filosofie in Delft. De schrijver is verder verbonden aan de redactieraad van Liberaal Reveil.*

THORBECKE EN DE ISLAM

JAN DRENTJE

Ook in de wereld na 11 september blijft er een grote behoefte aan heldere gedachtevorming bestaan. Het is niet zonder ironie dat Marc Kranenburg in een column in *NRC Handelsblad* recentelijk om hulp van een nieuwe negentiende eeuw heeft gevraagd om de grens tussen het privé-domein van de godsdienst en de openbare ruimte in verband met de Islam opnieuw af te bakenen.¹ Onder verwijzing naar een aantal uitspraken van Thorbecke over de scheiding van kerk en staat vroeg Kranenburg om een eigentijdse formulering, welke in onderstaande bijdrage wordt geleverd.

'Men wordt eene zaak slechts door denken meester', schreef de nog steeds goed citeerbare Thorbecke die zichzelf graag zag als iemand die het zelfstandig nadenken stimuleerde.² Jan Blokker schreef ooit een hilarisch toneelstuk waarin Paarse kamerleden bij een in de hemel biljartende Thorbecke op bezoek gingen om raad te vragen over onder andere de gekozen burgemeester. Ook een historicus kan zijn blik op de hemel vestigen, maar die verwijst hem in de regel gewoon terug naar de bronnen. In dit zoeken naar samenhang en betekenis in het verleden bestond overigens volgens de historicus Ranke een aan Thorbecke sterk verwante negentiende eeuwse relatie tussen geschiedwetenschap en religie. Ook de bronnen geven geen antwoord op de vragen van het heden, maar kunnen volgens deze historici wel de richting aangeven waarin een antwoord kan worden gezocht.

Om te beginnen moet een aantal feiten met betrekking tot Thorbeckes standpunt over de rol van de godsdienst in de moderne staat in hun historische context worden geplaatst.³ Thorbecke noemde het streven van confessioneel en conservatief Nederland in 1853 om de

staat protestant te houden de 'nagisting eene oude ziektestof'.⁴ Als consequentie van de in de liberale grondwet van 1848 vastgelegde godsdienstvrijheid voerde Thorbecke het herstel van bisschoppelijke hiërarchie zonder blikken of blozen door. Ook al spaarde Rome de protestantse gevoeligheden niet, Thorbecke maakte geen gemeene zaak met hen die Nederland in de eerste plaats als een protestantse natie zagen.

Persoonlijk was Thorbecke in geen enkel opzicht een vriend van Rome. De Rooms Katholieke Kerk zag hij als een achterhaalde religieuze vorm die door zijn centralisme de groei van het religieuze individualisme in de weg stond. Zijn principiële houding in 1853 heeft op de lange duur Nederland veel goeds gebracht. De emancipatie van zowel de gereformeerden als de katholieken kon daardoor plaatsvinden in de liberale bedding van de grondwettelijke scheiding tussen kerk en staat. Ook de institutionele ontwikkeling van de Islam in Nederland vindt in dit kader plaats. Een transpositie van 1853 naar de huidige situatie houdt daarom in de eerste plaats een onvoorwaardelijke erkenning van het bestaan van de Islam in de Nederlandse samenleving in, hoe onwelgevallig deze godsdienst iemand ook kan zijn.

In 1853 bestreed Thorbecke het bestaan van een protestantse overheid. Hij kon hierbij nog wel van het bestaan van in hoofdzaak christelijke cultuur uitgaan. In de huidige tijd kan dat niet meer. In godsdienstig opzicht bestaat er geen eenheidscultuur en is multiculturaliteit een nationaal feit. De mate van onverdraagzaamheid tussen de verschillende godsdiensten in 1853 was daarbij beslist groter dan in het heden het geval is. Thorbecke betreunde die onverdraagzaamheid en onderlinge discriminatie weliswaar, maar zou er niets voor gevoeld hebben dit maatschappelijke verschijnsel bij wet te ver-

bieden, zolang de gelijkheid voor de wet van alle burgers tenminste niet werd aangetast.

Met zijn soms arrogante afwijzing van de confessionele politiek kan Thorbecke echter een zekere bijziendheid worden verweten. Naar zijn overtuiging maakte de opmars van het individualisme, georganiseerd in de liberale constitutionele staat, de kern uit van de historische ontwikkeling sinds de Franse Revolutie en had deze ontwikkeling daarom een zekere noodzakelijkheid. Dat de liberalen hun leidende positie rond 1900 voor een groot deel van de twintigste eeuw aan de confessionelen kwijt raakten, past eigenlijk niet in dit geschiedbeeld. De nagisting heeft langer geduurd dan Thorbecke voor mogelijk hield en heeft in veel opzichten tot Paars I geduurd. Thorbecke onderschatte eigenlijk de kracht van de confessionele politiek. Zelf afkomstig uit een minderheid - Thorbecke was van huis uit Luthers - wist hij maar al te goed wat uitsluiting op grond van godsdienstige overtuigingen kon betekenen en stond hij dientengevolge een volkomen wettelijke gelijkstelling voor.

Van het kerkelijk geloof zelf raakte Thorbecke overigens tijdens zijn vierjarige studiereis (1820-1824) langs Duitse universiteitssteden los. Hij kwam er in het milieu terecht van de romantische idealistische filosofie, waarin de godsdienst werd verinnerlijkt. In zijn Duitse jaren formuleerde hij een variant op het pantheïsme, waarin alle levensverschijnselen in hun creatieve vermogens als onderdeel van het goddelijke werden begrepen. Deze opvatting maakte begin negentiende eeuw vanwege de verdenking van spinozisme een aanstelling van Thorbecke als hoogleraar filosofie in Leiden of Utrecht overigens onmogelijk. Thorbeckes vrijzinnigheid ging over de grenzen van wat destijds 'verdraagzaam Nederland' was heen. In Thorbeckes zienswijze werd God niet tot Nederland, de kerken of Europa beperkt. Het goddelijke was universeel en kreeg verschillende historische gestalten. In een cruciale brief aan de anti-revolutionair Groen van Prinsteren drukte hij dit kernachtig uit: 'Ik meen ook niet, dat God zich alléén in de openbaring heeft geopenbaard. Het komt mij voor, dat de onderscheidene kringen van menselijke kennis en bedrijf allen door de ééne goddelijke waarheid worden ingesloten'.⁵ De godsdienst was in zijn ogen vooral een zedelijke kracht die zich wel maatschappelijk kon organiseren, maar zich wat politieke vraagstukken

betreft niet op een hoger inzicht kon beroepen. Een moderne godsdienst moest op het individualisme gebaseerd zijn. Thorbecke was van mening dat de rigide kerkelijke organisaties met hun afsplitsingen en richtingstrijd zich nog in een onvolgroeid stadium bevonden. Zijn credo 'Christendom boven geloofsverdeeldheid' ging hierop terug.

Als politicus was Thorbecke in veel opzichten een legalist. Alle maatschappelijke organisaties moesten de gelegenheid hebben om zich naar hun eigen idee te ontwikkelen zolang dit zich verdroeg met de wet. Het gezag van de staat stond in formele zin - niet in morele zin - boven dat van de kerken. Dat was de uitkomst van een langdurige historische ontwikkeling waarin de staat zich van het geloof had weten te differentiëren. De gewetens- en geloofsvrijheid vond volgens Thorbecke zijn grens in de wet. Die grens bestaat nog steeds. Wat dat betreft hoeft Thorbecke niet uit de hemel neer te dalen om ons goede raad in te fluisteren.

Het huidige probleem inzake de godsdienstvrijheid - die bijvoorbeeld uitsluiting van vrouwen van het priesterambt, of van de mogelijkheid lid van een bepaalde partij te worden kan betekenen - is dat deze discriminerende opstelling steeds op gespannen voet met het algemene discriminatieverbod van artikel 1 van de Nederlandse grondwet staat. Dit moderne politiek uiterst correcte artikel is niet van Thorbecke afkomstig en is ook in zijn strekking weinig Thorbeckeaans. In de maatschappelijke praktijk en zeker in de godsdienst wordt namelijk altijd gediscrimineerd en de maatschappelijke praktijk werd door de negentiende eeuwse liberalen bij voorkeur niet bij wet verboden. Bij de Teldersstichting zal men bijvoorbeeld niet snel geneigd zijn een administratief medewerker met hoofddoek aan te stellen. Het bestuur mag zijn impliciete criteria echter niet meer formuleren.

Het maatschappelijke discriminatieverbod 'op welke grond dan ook' lokt een soort nationale schijnheiligheid uit, die er ook debet aan is, dat iedereen die het durft om in het openbaar iets negatiefs over bepaalde groepen buitenlanders te zeggen, bij de verkiezingen meteen op forse zetelwinst komt te staan.

De gelijkheid die in een rechtsstaat voor de wet moet bestaan, kan niet zondermeer op maatschappelijke verbanden worden overgedragen. De op het moment

gevreese onverdraagzaamheid van bepaalde groeperingen is beslist geen nieuw verschijnsel. Waarom zouden we eigenlijk zo bang moeten zijn voor groepen die hun onverdraagzame denkbeelden ventileren? In een dominante liberale cultuur declasseren dergelijke groepen zichzelf en zijn deze in de praktijk bovendien voortdurend aan een soort liberale erosie onderhevig. Door de duidelijkheid die een minder politiek correcte openheid schept, krijgen deze 'oude ziektestoffen' ook de kans het maatschappelijk lichaam langzaam te verlaten in plaats van een clandestien leven te leiden.

Het eerste artikel van de grondwet is echter een voldongen feit en verandering hiervan zal onmiddellijk als een premie op discriminatie worden uitgelegd. Dat is onwenselijk. Er bestaat echter een soort 'discriminatie in eigen kring' die onvermijdelijk is. Zolang het principe van de gelijkheid voor de wet niet wordt aangetast heeft het verbieden hiervan eigenlijk geen zin. De door Kranenbrug gewenste heldere formulering is dit echter niet. Het uitgangspunt van 'discriminatie in eigen kring' is niet meer dan een omgangsregel.

Een andere vraag is of het wijs is om de Islam of bepaalde vormen daarvan als de 'nagisting eene oude ziektestof' te bestempelen. Thorbecke maakte deze opmerking zelf overigens niet in het openbaar, maar noteerde hem in zijn privé-aantekeningen. Dat was wel zo verstandig. Hij was zich er als politicus van bewust, dat een onverstandige politieke opstelling tegenover de weinig liberale kerken contraproductief zou kunnen zijn.

Wat dat betreft is zijn beoordeling van de Belgische Opstand in 1830 illustratief. Thorbecke was goed van de omstandigheden in België op de hoogte, omdat hij er van 1825 tot 1830 als hoogleeraar aan de universiteit van Gent verbleef. De militante katholieken sloten er een monsterverbond met de liberalen, wat de afscheiding mogelijk maakte.

Thorbecke weet het falen van de integratie van de Belgen in het Verenigd Koninkrijk mede aan de onverstandige anti-liberale politiek van de Nederlandse regering, die de liberale Belgen daardoor in de armen van de conservatieve geestelijkheid dreef. Ook vond hij dat de katholieken vooral de ruimte moest worden gelaten om in eigen kring hun zaken - en dus ook hun onderwijs - te regelen. Het vermijden van escalatie was zijn devies. Juist

door de polarisatie van de Belgische verhoudingen kreeg de kerk er naar zijn mening weer een positie die deze in het zich industrialiserende België al aan het verliezen was. Door een kunstmatig opgeroepen gemeenschappelijk vijandsbeeld sloten de katholieke rijen zich en werd een normale, liberale ontwikkeling verstoord.⁶

Hierin kan een Thorbeckeaans aanknopingspunt voor de analyse van de huidige situatie worden gevonden. Er is al jarenlang een postief integratieproces van Islamiëten in Nederland gaande ('mijn kinderen gaan naar de universiteit!', aldus een trotse Moslim-vader), waarbij godsdienst en een modern leven geïntegreerd worden. Dit is een kwetsbaar proces, veel vrijheden moeten daarin veroverd worden, terwijl geprobeerd wordt de essentie van de Islam te behouden. Er is dan ook geen enkele reden al die vredelievende moslims die in Nederland hun geloof belijden met argwaan te bekijken.

De repercussies van de politieke, fundamentalistische vormen van de Islam op dit integratieproces zijn echter negatief. In de algemene opinie wordt de Islam gemakkelijk met de radicale varianten daarvan, waarin op veel punten het onderscheid tussen kerk en staat afwezig is, geïdentificeerd. Dat gebeurt zelfs wat al te gemakkelijk. Niet vergeten mag worden dat onze christelijke cultuur een al uit de middeleeuwen stammend negatief beeld van de Islam heeft opgebouwd. Er bestaat historisch gezien daarom geen vanzelfsprekend positief sentiment voor deze godsdienst, zoals bijvoorbeeld ten aanzien van de Aziatische godsdiensten wel het geval is. Juist een geprononceerde Islam doet daarom een groot beroep op het vermogen tot tolerantie.

In veel commentaren wordt eigenlijk van de Islam een versnelde modernisering en daarmee als het ware om een Thorbeckeaanse godsdienstige individualisering gevraagd. Die religieuze aanpassing kan echter pas plaatsvinden in een omgeving, die ook op andere terreinen moderniseert. Veel staten waarin de Islam domineert missen de meest elementaire kenmerken van de politieke en culturele moderniteit. De moderniteit heeft er bovendien vaak het gezicht van sociale ontwrichting en economische uitbuiting, wat de ontwikkeling van de moderne dynamiek, die juist in sociale mobiliteit en economische kansen bestaat, frustreert. In die situatie heeft de mobilisering van de massa vaak een archaische inhoud, omdat de

moderniteit er voor de massa geen positieve factor is. Met moderne middelen vindt dan een op pre-industriële normen en waarden gebaseerde groepsvorming plaats, die de Islam een nieuwe massapsychologische kracht geeft.

Het westen overvraagt wat dat betreft de mogelijkheden van de Islam om te moderniseren. Het doet er beter aan de moderne elementen in de Islamitische wereld te stimuleren en in zijn buitenlandse politiek de moderniteit een beter imago te geven. De meeste staten in het Midden-Oosten doen overigens juist hun best de feitelijke invloed van de Islam op de politiek binnen de perken te houden. De moedige opstelling van de Pakistaanse regering in de oorlog tegen de Taliban is hier een voorbeeld van.

Polarisering van de verhoudingen in het Midden-Oosten heeft vanzelfsprekend ook invloed op de minderheden in Nederland die zich nog sterk met de eigen culturele achtergrond verbonden voelen. Dat is een onvermijdelijke consequentie van het bestaan van multiculturaliteit, die tot verschillende loyaliteiten kan leiden. Ook die verschillende loyaliteiten kunnen niet bij wet worden verboden. Een werkelijke pacificatie van de verhoudingen is pas mogelijk als de relatie tussen het Westen en het Midden-Oosten verbetert.

Voor de Nederlandse situatie houdt bovenstaand betoog in, dat alle vormen van Islamofobie met kracht moeten worden tegengegaan. Voorkomen moet worden dat de generatiegewijze integratieprocessen van de Islamitische wereld in Nederland - voorhoedes van modernisering, met belangrijke repercussies voor de thuislanden - gefrustreerd worden, waardoor de rijen gesloten worden, en er een onnodige antithese ontstaat. Dit soort antitheses zijn zoals de ondervinding heeft geleerd een langer leven beschoren dan ook Thorbecke lief was.

Tenslotte: Thorbecke heeft zelden iets over de Islam zelf gezegd. In zijn privé-aantekeningen noteerde hij slechts een kort zinnetje: Het heidendom- en jodendom, het Mohamedanisme mogen uitsluiten: het Christendom sluit niet uit.⁷ Thorbecke drukte hiermee geen feitelijk

historisch, maar een idealistisch beeld van het christendom uit, dat op de universele kracht van een binnen het Christendom gegroeid individualisme en gelijkheidsdenken was gebaseerd.

Voor Thorbeckes christelijke cultuuropvatting was een fundamenteel liberale mensopvatting axiomatisch en vindt daarin zijn grens. Dat is goed beschouwd ook met de huidige geseculariseerde liberale staat het geval. Ook deze staat sluit van nature niet uit, wat deze staat tevens kwetsbaar maakt. Wat zich echter maatschappelijk niet in een democratische vorm kan uitdrukken (dat wil onder andere zeggen: het gelijke recht van de ander erkent), plaatst zichzelf buiten die samenleving en doet nog slechts een beroep op tolerantie die zijn grens in de wet vindt. De vrijheid verdraagt van nature de onvrijheid namelijk niet, maar is voor onvrijen wel zo verdraagzaam als mogelijk is.

NOTEN

- 1 NRC Handelsblad, 23 november 2001
2. G.J. Hooykaas, F.J.P. Santeagoets, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel VI, Den Haag, 1998, p. 561
3. Uitvoerig over Thorbeckes godsdienstige opvattingen: J.A. Bornewasser, 'Thorbecke en de kerken', *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, pp. 375-395.
4. Algemeen Rijks Archief, collectie Thorbecke, nr. 647, p. 23.
5. G.J. Hooykaas, *De briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel I (Den Haag 1975) p. 239
6. J.H. Drentje, 'Thorbecke en België', *Wetenschappelijke Tijdingen* 57 (1998) pp. 162-167.
Zie ook G.J. Hooykaas, *De Briefwisseling van J.R. Thorbecke*, deel VI, p. 515.

Drs. J.H. Drentje is historicus en bereidt momenteel een proefschrift voor over Thorbeckes intellectuele biografie. Voorts is hij werkzaam als docent geschiedenis en filosofie in het voortgezet onderwijs voor volwassenen.

BEVOLKINGSGROEI EN MANIPULATIE

JOHAN FEITSMA

Het is in Nederland een politiek taboe om een pro-actieve bevolkingspolitiek te bedrijven. Een beleid dat erop gericht is de bevolkingsaanwas terug te dringen is echter noodzakelijk, willen wij ons huidige welvaartsniveau in de toekomst kunnen behouden. Vrijheid in deze is volgens de auteur relatief. Daar staan verantwoordelijkheden tegenover die een strikter beleid zouden kunnen rechtvaardigen.

Elke drie maanden ontvangen vrijwel alle legaal in Nederland verblijvende ouderparen een mooi extraatje voor het kindertal dat zij proberen groot te brengen: kinderbijslag à raison van bijna €75 per kind, per maand. Het openbaar onderwijs is vrijwel gratis, de belastingvrije som is dankzij de kinderen vrij redelijk en bijna overal (de sport, de ziekteverzekering, de muzieklessen, het transport) krijgen zij bij een grotere kinderschare korting.

Dat wil niet zeggen dat op kinderen verdiend wordt: het is en blijft een dure verantwoordelijkheid, maar de samenleving lijkt een grotere kinderschare eerder te willen aanmoedigen dan af te remmen: het relatief belonen van grote gezinnen heeft wel degelijk gevolgen.

De vraag moet gesteld worden wat het ideale inwoneraantal voor Nederland zou zijn, wat de ideale bevolkingsopbouw zou zijn, en of, en zo ja hoe, zulke ideale scenario's nagestreefd zouden kunnen worden.

PAUS

In 1994, bij de grote VN-conferentie in Cairo over Bevolking en Ontwikkeling, deed het Vaticaan 'gemene' zaken met de Arabische wereld, om toch vooral te proberen anticonceptiemiddelen tegen te gaan. Opvallend was dat Iran - toen toch vooral nog 'Khomeini-land' - zich afzijdig

hield en wél begreep dat bevolkingsgroei en economische vooruitgang met elkaar te maken hebben.¹ Inmiddels is het Iraanse reproductie-cijfer teruggevallen naar 1,1 (te vergelijken met het Iberisch schiereiland), en staat de Arabische wereld nog steeds op 2.6 – 3.1.

Op geboortecijfers, evenals op interest, slaat het fenomeen '72'. Bij een rente van 6% verdubbelt het ingezette bedrag in 72/6, dus 12 jaar.² Een bevolkingstoename van 3% resulteert dus in een verdubbeling in 72/3, dus 24 jaar. Pakistan had in 1947 47 miljoen inwoners, in 2000 125 miljoen inwoners en is nu hard op weg naar de 150 miljoen (2015 ?).

Bij een bevolkingsgroei van 3% en een beetje inflatie hoort een economische groei van minstens 7% om in ieder geval 'quitte' te spelen. Winst, dat wil zeggen een aantoonbaar verbeterde situatie voor elk individu, is dus in grote mate afhankelijk van een bevolkingstoenamestop. China is een goed voorbeeld. West- en Noord-Afrika zijn slechte voorbeelden, iets waar Frankrijk met haar invloed in die regio's in 1997 achterkwam: toen pas ging Parijs aandacht besteden aan deze essentiële aspecten van samenwerking en ontwikkeling.

CHINA

Ondertussen is China op weg een wereldmacht te worden. Dat is - naast de geleidelijke invoering van de markteconomie - vooral ook te danken aan een zeer stringent bevolkingsbeleid. Velen hebben China om haar 1-kind politiek verguisd: het is immers strijdig met de individuele vrijheid. Klopt, maar een land wordt wel verantwoordelijk gehouden wanneer het er niet in slaagt om gezondheids- en onderwijsdiensten te leveren en tevens een constructief economisch-sociaal klimaat te creëren. Dan moet gekozen worden, en in zulke gevallen is een 1-kind

beleid heel wel te verdedigen.³ Misschien niet altijd met sticks (verplichte abortus, sterilisatie), maar liever met carrots: enig kinderen hebben voorrang en gedijen bij positieve discriminatie.

Van absoluut belang - en dat is de ommekeer in vele culturen - is te onderkennen dat kinderen er vroeger waren om te zorgen voor de ouderen, als was het een oude-dag-verzekering. In de moderne maatschappij komen ouders er al ras achter dat het om een 'one-way-loyalty' gaat: zij moeten voor de kinderen zorgen, een behoorlijke investering, en krijgen er gemeenlijk niets of weinig voor terug. Iedereen die beweert dat dat niet het geval zou zijn in Derde Wereldlanden, of die anderszins beweert dat dat een typische Westerse ontwikkeling is, lijdt aan cultureel relativisme: urbanisatie resulteert gemeenlijk in een ontworteling die dit soort processen versnelt. En dat is - helaas - een universeel gegeven.

De stelling dat urbanisatie het kinderaantal beïnvloedt is dus waar, maar dat hangt niet zozeer samen met de urbanisatie op zich maar veeleer met het besef dat de investering in kinderen zich niet meer of nauwelijks nog laat terugbetalen.

U5M / VROUWENONDERWIJS

In elke samenleving is de bevolkingstoename direct afhankelijk van de positie van de vrouw. En zolang vrouwen niet naar school mogen en/of geen toegang hebben tot bijvoorbeeld de pil (een revolutionaire uitvinding), is geen vooruitgang te boeken. Onderwijs, en met name vrouwenonderwijs, is verreweg de beste investering in elk ontwikkelingsland (met over 50 jaar gerekend een jaarlijkse opbrengst van maar liefst 25%). De 'Under 5 Mortality rate' (U5M, een belangrijke ontwikkelingsindicator) is niet afhankelijk van het Bruto Binnenlands Produkt maar hangt vrijwel alleen samen met de *literacy rate* (met Sri Lanka als het ultieme voorbeeld).

MIGRATIE

Een van de taboe's bij de migratie-discussie is de stelling dat een genereus migratie beleid het de landen van oorsprong mogelijk maakt om een teveel aan kinderschare te exporteren, en om noodzakelijke keuzes in dit bereik uit te stellen. Een overheid hoeft niet te interveniëren in de, bijvoorbeeld door geestelijke leiders aanbevolen, grote

gezinnen: een deel van het overschot migreert toch wel. Met andere woorden: non-emigratie verplicht regeringsleiders de feiten wat sneller onder ogen te zien hetgeen de groei naar de zeven miljard wereldburgers wellicht wat vertraagt.

GEZIN

Hoewel het aan ieder land is om wel of niet migranten binnen te laten, is men zich er nog niet helemaal van bewust dat het grootste aandeel in de migratiestromen gevormd wordt door gezinshereniging en gezinsvorming. Hoewel dit gemeenlijk als een humanitair gegeven wordt gezien, waarover geen politieke besluiten genomen zouden kunnen worden, is hier toch veel meer beleidsruimte dan tot voor kort gedacht werd: gezinshereniging of gezinsvorming kan ook in het land van origine plaats vinden.

Ook kunnen er leeftijdslimieten (zowel minimum als maximum) vastgesteld worden en kunnen er andere voorwaarden worden gesteld (alfabetisme?). Recente rapporten tonen aan dat een marginale positie van een nieuwkomer alleen dan met zekerheid voorkomen kan worden wanneer hij/zij voor het achtste levensjaar migreert.⁴ Gezinshereniging en gezinsvorming zijn wel de achilleshiel van het migratie- en bevolkingsbeleid genoemd. Het is zaak hier zonder taboe's mee om te gaan.

ACHILLESHIEL

De stelling dat gezinshereniging de 'achilleshiel' van elk migratiebeleid zou zijn is een provocatieve. Toch schuilt hier veel waarheid in: er kunnen weliswaar eisen gesteld worden aan de primaire migrant (arts, verpleegster, IT-specialist, aspergesteker), maar over de achtergrond en kwaliteiten van de partner en/of de kinderen valt niets of slechts weinig te zeggen. Het weekblad *The Economist* stelde onlangs dat veel van de onrust in enkele steden in het Verenigd Koninkrijk wel degelijk samenhangen met de 'import' van familieleden uit de landen van origine, omdat zulks de integratie zou verhinderen. Sterker nog, het laten overkomen van een analfabete, geen Nederlands sprekende vrouw, draagt er toe bij dat eventuele kinderen vanaf dag één een achterstand oplopen en gemeenlijk slechts marginaal zullen kunnen functioneren in het land van bestemming.

De zorgen die in Nederland bestaan jegens bijvoorbeeld de Marokkaanse migranten hangt ten dele samen

met daadwerkelijk gezinsvorming en gezinshereniging. De getallen spreken boekdelen: in 1973 waren er in Nederland rond de 65.000 Turkse en Marokkaanse 'gastarbeiders'. Na 1973 (olie-crisis) ontstond een migratie-stop. Bij een toename van 3% per jaar (een ruim genomen getal) zou die groep migranten in 1997 dus 130.000 personen moeten tellen. In feite lag dat getal op ruim een half miljoen, met andere woorden, er is sprake van een verschil van ruim 370.000 personen, ofwel een extraatje van 200%. Dit verschil is voor een deel te verklaren uit illegale migratie en het witwassen van statussen. Maar voor het grootste deel bestaat slechts één verklaring en dat is gezinshereniging en gezinsvorming. De discussie in Nederland over dit gevoelige thema komt dus in feite een generatie te laat.

NEDERLAND / MOBILITEIT

Het is officieel beleid dat Nederland te vol is voor nieuwkomers, althans zo valt het te lezen in de beschikkingen die door ambtenaren worden geslagen.⁵ Hoewel Singapore, Bangladesh en India er ook wel wat van kunnen, staat Nederland met 465 inwoners per km² nog steeds keurig in 's werelds top drie. Files, vertragingen, agressie - het heeft er allemaal mee van doen. Men zou kunnen stellen te willen streven naar bijvoorbeeld een land van 15 miljoen. Minder mag ook. Het is op de lange termijn haalbaar en hoeft niet ten koste te gaan van de economische welvaart.

Gelukkig is de ballon, die stelt dat wij migranten en/of kinderen nodig hebben om ons pensioen te betalen, nu wel doorgeprikt. Migrant en kinderen worden ook oud en willen dan ook van hun wel (of niet wel) verdiend pensioen genieten.

Er moet dus gestreefd worden naar een ander soort mobiliteit:

- minder kinderen
- betere kinderopvang
- beloningen voor minder kinderen: negatieve kinderbijslag, belasting bij tweede en derde kinderen (meer) betalen voor school, duurder verzekeringen bij grotere kinderschare, grotere auto's aanzienlijk duurder belasten, et cetera.
- intensievere betrokkenheid van de vrouw bij het arbeidsproces
- langer werken (67, 70)

- door alle betrokkenen
- maar flexibeler (qua inzet en beloning)
- geen eisen of verlangens meer qua baan bij werkloosheid of gedeeltelijke arbeidsongeschiktheid (om zo ook de minder plezierige functies te doen vervullen).⁶

MANIPULEREN

Bevolkingsgroei, migratie, kinderschare: het zijn manipuleerbare grootheden. De term 'manipuleren' komt een politicus als 'vloeken in de kerk' voor, en hij mag andere termen gebruiken, mits ingezien wordt dat Nederland als leefbare samenleving gemaakt moet worden: wildgroei leidt niet tot resultaat.

Bevolkingspolitiek kan dus niet los gezien worden van arbeidsmarkt, vrouwenparticipatie, migratie, gezinshereniging en gezinsvorming, negatieve en positieve beloningen, pensioenopbouw en het besef dat het bij een samenleving gaat om samen leven, om solidariteit en niet om de bedeling. Wederzijdse verantwoordelijkheid is daarbij essentieel, ook (of juist) in een land waar de individuele vrijheden hoog in het vaandel staan. Die wederzijdse verantwoordelijkheid mag - neen móet - vertaald worden in een pro-actieve bevolkingspolitiek.

NOTEN

1. Al onder Khomeini waren anticonceptiemiddelen gemakkelijk te verkrijgen; wellicht verrassend, maar toch ook een teken van het Iraans potentieel; een aantal faculteiten aan de Universiteit van Teheran heeft meer vrouwelijke dan mannelijke studenten; beperking van de bevolkingsgroei was bewust, technocratisch beleid.
2. Vanwege de rente op rente, hoeft de investeerder die 5% krijgt op zijn € 100 niet 20 jaar te wachten totdat zijn/haar geld verdubbelt ($100/5=20$), maar slechts 14.4 jaar ($72/5=14.4$).
3. De individuele vrijheid wordt beperkt door de individuele vrijheid van de ander. En naast individuele vrijheden zijn er ook individuele verantwoordelijkheden. Die zijn nodig om de vrijheden te optimaliseren.
4. *IMR*, Spring 2001.
5. Zo heet dat: ambtenaren nemen niet een besluit, neen: zij slaan beschikkingen (en wel: namens de staatssecretaris).

6. Veel hiervan is terug te vinden in Europese besluiten en aanbevelingen (het zogenaamde Lissabon proces) over sociale zaken en werkgelegenheid.

Drs. J.P. Feitsma is gepensioneerd internationaal ambtenaar en publiceerde eerder in onder meer Intermediair, het Netherlands Quarterly on Human Rights (NQHR), en recentelijk in de bundel Health, Migration and Return, a handbook for a multidisciplinary approach, Asser/Kluwer 2001.

TUSSEN KOOPMAN EN DOMINEE: HET NEDERLANDS EUROPEES BELEID IN VOORTDURENDE SPAGAAT

FLORUS WIJSENBEEK

Nederland is tweeslachtig als het gaat om haar houding ten opzichte van Europa. Enerzijds willen we door met de Europese integratie, maar anderzijds willen we niet dat andere landen zich daarvoor met onze zaken gaan bemoeien. Beter zou het zijn wanneer Nederland een consistente visie op Europa zou ontwikkelen, waarbij volgens de auteur moet worden toegewerkt naar een Europese federatie, waarin meer beleid op Europees niveau wordt besloten.

We zijn op weg naar de volgende stap in de hervorming van het Europees bestuur. Op de top van Laken - onder het Belgisch voorzitterschap - hadden de steken, die de staatshoofden en regeringsleiders in Nice (in december 2000) hebben laten vallen, weer moeten worden opgepakt. Besloten is om in 2004 een volgende Intergouvernementele Conferentie (IGC) te houden waarin de verdragen dusdanig moeten worden herzien dat we er met een uitgebreide Unie van zo'n vijftieng lidstaten (oorspronkelijk zes) weer een tijdje mee vooruit kunnen. Nice had op zich weer de problemen moeten oplossen, die in Amsterdam, in juni 1998, waren blijven liggen. Het ging hier om problemen wat betreft de besluitvorming, de samenstelling van de instellingen en de nationale zetelverdeling daarbinnen, na de volgende uitbreiding.

Velen doen het voorkomen alsof het hier om een aanpassing van het Europese integratieproces gaat die niet was te voorzien. Dat is een misvatting. Ook toen Europa nog slechts zes lidstaten (Duitsland, Frankrijk, Italië, België, Nederland en Luxemburg) telde, waren er behoorlijke haperingen: de 'politiek van de lege stoel', uitmondend in het zogenaamde compromis van Luxemburg. Hierbij ging het in feite over dezelfde problematiek als

waar we - en daar bedoel ik ook de VVD mee - toen al jaren mee worstelden. Is de Europese integratie een ontwikkeling waarbij de nationale staten soevereiniteit overdragen aan een federale overheid, die uiteindelijk - zoals in de Verenigde Staten van Amerika - de overhand zal krijgen, of zitten we in een proces waarin de nationale staten de ultieme bepalende staatkundige eenheid zullen blijven, die slechts die taken aan gemeenschappelijke instellingen overdragen, die zij zelf niet meer kunnen uitvoeren?

De veroorzaker van die 'politiek van de lege stoel' - Frankrijk - nam geen deel aan de ministerraadsvergaderingen en verhinderde daarmee dat er rechtsgeldige besluiten konden worden genomen, hetgeen veel effectiever was dan wèl deelnemen en tegenstemmen. De Franse president van toen, Generaal de Gaulle (zijn kleinzoon Charles de Gaulle is nu lid van het Europees Parlement voor de partij van Le Pen), verdedigde die destructieve houding met het gezegde dat hij zich door een stel letje 'vaderlandsloze ambtenaren' (des fonctionnaires apatrides) de wet niet wenste voor te laten schrijven. Ook zijn ideologische nazaat, Thatcher, heeft in haar beruchte Brugge-rede dergelijke terminologie vrijwel letterlijk herhaald.

De hele discussie over het doel van het integratieproces is behoorlijk in de aandacht gekomen, om niet te zeggen op de spits gedreven, door de interventie van Joschka Fischer, de Groene Minister van Buitenlandse Zaken van de Bondsrepubliek. Hij deed een oproep - zij het op persoonlijke titel - om eens te gaan vaststellen wat nu eigenlijk het (eind-)doel van het integratieproces zou moeten zijn. Vrijwel alle regeringen van de lidstaten zijn daar op ingegaan. Ook de Nederlandse, meest recentelijk in de jaarlijkse notitie 'De Staat van de Unie', een vaste bijlage bij de begroting van Buitenlandse Zaken.

Sommige lidstaten, in het bijzonder het Verenigd Koninkrijk, Denemarken en Zweden - landen die toch al niet bij aanvang en uit idealisme bij de Europese Unie zijn gegaan - wijzen elk vergezicht af en zijn van oordeel dat we nu reeds te ver zijn gegaan in een 'centraliserend' Europees beleid. Anderen, met premier Verhofstadt tijdens het vorige Belgische voorzitterschap als dappere aanvoerder, stellen dat we naar een echte Europese Federatie toe moeten werken, waarin meer beleid op Europees niveau moet worden besloten en dus de instellingen veel meer met politieke macht bekleed zouden moeten zijn. Het is een klassiek politiek dilemma, dat ook al speelde bij de vorming van de Verenigde Staten en altijd voor- en tegenstanders heeft gekend. Nederland, als land, houdt daarbij, zoals het in dit polderland betaamt, de kerk aardig in het midden.

- Wij zijn voor de integrale toepassing en handhaving van de gemeenschappelijke vrije interne markt - ja, kunst als tweederde van de produktie wordt geëxporteerd en daarvan weer driekwart binnen de Europese Unie;
- Wij zijn voor uitbreiding met de democratisch geworden landen van Centraal- en Oost-Europa, mits dat niet teveel kost;
- Wij zijn voor versterking van het Europees Parlement, maar uitsluitend op die gebieden waar bij meerderheid in de Raad wordt gestemd. Zeker als je de leden van de Tweede Kamer diep in hun hart kijkt moeten ze van de concurrenten uit Straatsburg niet veel hebben;
- Die meerderheidsstemmingen in de Raad willen we trouwens zeker niet op het gebied van belasting of sociale zorg;
- Wij zijn voor versterking van de Commissie, mits wij er - in onze zelfgeproclameerde rol van de grootste van de kleintjes - maar een vaste zetel in behouden;
- Als de Commissie door het parlement wordt weggestemd moeten er meteen nieuwe verkiezingen worden gehouden - een vreemdeling in het Europese metier kan nog begrijpen dat geen Parlements lid zijn eigen doodvonnis zal tekenen;
- Wij zijn voor een beter afgestemd vreemdelingenbeleid, versterkte samenwerking op politiebeleid, maatregelen tegen terrorisme, gemeenschappelijke

uitleveringsregels en nog zo wat nastrevenswaardige zaken in de JUBI-pijler (Justitie/Binnenlandse zaken), als ze maar niet aan ons humane drugs- en gevangenisbeleid komen. En of wij gaan uitleveren aan landen die er niet net zo over denken, moeten we nog maar eens zien;

- Uiteraard zijn we tegen een directoraat van de grote lidstaten, dat waren we al onder stadhouder Willem III, maar we zijn wél verbolgen als die grote lidstaten onze plannen niet zo zien zitten of het zelfs wagen zich af te vragen waar we die grote mond eigenlijk aan ontlenen;
- Wij zijn tegen een echte Europese defensie en herhalen te pas en te onpas dat de NAVO de hoeksteen van onze verdediging is, maar we zijn wel behoorlijk teleurgesteld als de grote lidstaten dan maar met elkaar dat alternatief voor blijvende Amerikaanse bemoeienis in Europese conflicten gaan bespreken;
- Wij zijn voor het opstellen van een limitatieve opsomming van de bevoegdheden van de Unie, maar tegelijkertijd voor de communautaire methode waarbij nieuwe onderwerpen bij gebleken behoefte op de agenda van de Unie worden bijgeschreven;
- Wij zijn voor een Europese Senaat samengesteld uit leden van het nationale parlement, terwijl de Tweede Kamer dat zelf expliciet heeft afgewezen;
- Wij zijn voor een permanente EU-zetel in de veiligheidsraad, terwijl wij weten dat Frankrijk en het Verenigd Koninkrijk dat nooit zullen accepteren.

Ik zou zo het aantal voorbeelden van de ambivalente houding ten opzichte van Europa nog wel even kunnen voortzetten. Die houding is overigens ook niet nieuw. Wie het recente boek van een aantal Groningse wetenschappers, met interviews van de Nederlandse actoren en ooggetuigen van de oprichting van de Europese Gemeenschappen, er op na leest¹ ziet hoe ook toen een groot wantrouwen onder de Vaderlandse bewindslieden heerste tegen al die enge buitenlanders, die zich wel eens met onze zaken zouden kunnen gaan bemoeien. Minister-President Drees vreesde zelfs een al te grote invloed van de Roomse Kerk in het nieuwe Europa. Rotterdamse havenkringen wilden vooral onze doorvoerpositie - uiteindelijk is Rotterdam nog steeds de grootste haven van Duitsland, tussen de Verenigde Staten, het Verenigd Konink-

rijk en het continent - niet in gevaar brengen en zagen dus ook niet veel in een continentaal machts- en handelsblok. Ook in de VVD van Oud tot Dijkstal zijn er altijd tegenstanders van verdere integratie en voorstanders van nationale suprematie geweest tegenover een aantal onvervalste Federalisten, zoals het erelid, wijlen Hans Nord.

Het zijn welhaast dezelfde, als de tegenstanders van weleer, die nu ook zoveel misbaar maken tegen onze bijdrage aan de begroting van de Europese Unie. Het is waar: de Nederlander betaalt meer per hoofd van de bevolking aan Europa, dan elke andere EU-staatsburger. Dat wordt natuurlijk nooit afgemeten aan verdiensten uit handel en dienstverlening, maar slechts naar de kale begrotingscijfers, die nog altijd voor de hele Europese Unie minder zijn dan onze eigen rijksbegroting en slechts circa 1% van het Bruto Binnenlands Produkt bedragen. Als er dan een voorstel wordt gedaan om tot een Europese belasting over te gaan, waarin ieder een percentage naar draagkracht betaalt - de rijke Portugees evenveel als de rijke Nederlander en de arme Ier en Griek evenveel als een arme Luxemburger - wordt ineens ten onrechte geknaagd aan onze belastingautonomie en stelt elk document terzake, zelfs van de Europese Beweging, dat over belastingzaken de unanimiteitsregel gehandhaafd moet blijven.²

Dit weerhoudt en weerhield ons Nederlanders er natuurlijk niet van onze vinger op te heffen tegen eenieder die ons grote morele gelijk niet geheel deelt. Vooral de van hun geloof gevallen priesters en dominees in GroenLinks hebben daar een handje van. Als vreemde consequentie wordt er zelfs verzet aangetekend tegen een Europese grondwet waarin de rechten en vrijheden van de burger worden opgesomd, want die gaat ons weer niet ver genoeg. Bovendien zou zo'n grondwet allerlei asieladvocaten wel eens van die eindeloze beroepsmogelijkheden - die ze nu bijvoorbeeld onder de Europese Conventie van de rechten van de Mens hebben - kunnen afhouden.

Een ander recent voorbeeld van de ambivalentie ten opzichte van Europa wil ik nog noemen. Er wordt (zij het niet heftig) gediscussieerd over het onderbrengen van de coördinatie van het Europees beleid bij de premier op Algemene Zaken. Het Ministerie van Buitenlandse Zaken, dat het nu geacht wordt te doen, wil dat niet. Toch zou dat beter zijn, Europa is lang geen buitenlands beleid meer, maar gaat alle ministeries aan en de coördinatie laat ern-

stig te wensen over, ook als het gaat om de invloed en de belangen van Nederland in Europa. De eeuwige stammenstrijd tussen de Haagse ministeries zet zich voort tot in Brussel. Daar geldt weliswaar het primaat aan Buitenlandse Zaken, via de uit de buitenlandse dienst afkomstige Permanente Vertegenwoordiger, maar de EU-wetgeving is zo specialistisch en gedetailleerd dat die het overzicht wel moet verliezen. De strijd wordt dan niet alleen in Raadswerkgroepen, maar ook op het Haagse niveau voortgezet en zelden tot Nederlands voordeel. Wie niet een van tevoren goed ingestudeerd en te aanvaarden standpunt in de Europese Unie naar voren brengt, verliest. Ook de premier als die in Europese Raad fungeert. Zo ook op het niveau van de Europese ambtenaren.

De meeste lidstaten, het Verenigd Koninkrijk voorop, detacheren nationale ambtenaren bij de Europese Instellingen. Na een periode daar worden zij thuis hoog in de ambtelijke dienst ingeschaald, zij kennen nu immers het Europese veld beter. Hier wordt bij terugkomst - als er al een waardevol ambtenaar gedetacheerd wordt - iemand eerder op een strafpost gezet, laat staan bevorderd. Hij of zij heeft immers een Brussels luizenbaantje met dito salaris genoten en moet nu maar eens een toontje lager zingen. Hij of zij dient bovendien te beseffen dat wie met pek omgaat er mee besmeurd wordt en dus allerlei, aan de Nederlandse eigenheid wezensvreemde overwegingen, binnenhaalt.

We zouden niet eindeloos moeten proberen een te grote broek aan te trekken of te roepen dat wij niet mogen ontbreken wanneer belangrijke zaken worden besproken. Eerder moeten wij proberen om een consistente visie op de toekomst van het Europees integratieproces en onze eigen rol daarin te geven. Laat ik een poging wagen om wel een blauwdruk te geven van wat een nastrevenswaardig inzet ten behoeve van het Nederlands belang zou moeten zijn.

- Alle kleinere lidstaten (waaronder ook Nederland, na uitbreiding de zevende in bevolkingsaantal) hebben belang bij een uitgesproken en ongeclausuleerde federale structuur, omdat alleen zo een hogere instantie het algemeen belang tegenover dat van de grotere lidstaten kan laten prevaleren.
- De federale EU-structuur (dat wil zeggen meer macht bij de Europese Commissie en het Europees

Parlement en minder bij Raad van Ministers en de lidstaten) is de enige wijze waarop in een zich steeds globaler ontwikkelende politiek aan een overwicht van de Verenigde Staten, of een gemeenschappelijke inzet van OPEC of ontwikkelingslanden, een adequate respons kan worden gegeven.

- Klassieke overheidstaken, in het bijzonder ter wille van de essentiële bescherming van de veiligheid van de burgers, zoals defensie, justitie, vertegenwoordiging in internationale organisaties en in derde landen, dienen op federaal niveau te worden vervuld.
- De Europese Commissie in zijn geheel kan slechts functioneren bij gebleken vertrouwen van het Europees Parlement. De formateur - toekomstig voorzitter van de Europese Commissie - wordt aangewezen door de Voorzitter van het Europees Parlement. Op deze wijze zijn verdeling over nationaliteiten overbodig, immers het Europees Parlement is q.q. gekozen door de bevolking van alle lidstaten.
- Het Europees Parlement wordt voor de helft op pan-Europese lijsten en voor de helft op nationale lijsten gekozen.
- Er komt een directe Europese belasting, die een vast percentage van de nationale inkomstenbelasting is.
- Overige belastingen worden binnen een bepaalde bandbreedte geharmoniseerd teneinde voor burgers en ondernemingen vrije en gelijke vestigingsvoorwaarden te scheppen
- Ook de sociale voorzieningen en pensioenen worden, zowel naar bijdrage als naar uitkeringen gerelateerd aan de kosten van levensonderhoud, in elk van de lidstaten, geharmoniseerd.
- Er komt een Europees cultuurbeleid waarin elk van de onderscheiden nationale en regionale culturen bepaalde waarborgen en erkenningen wordt gegeven, maar waarin tevens het officiële talenregime wordt vereenvoudigd, zodat niet meer elk document of voorstel in een uitgebreide Unie in meer dan twintig talen zal hoeven te worden vertaald.

Om deze doelen te bereiken zal er nog veel overtuigingskracht nodig zijn. Als reeds eerder gezegd zijn de eerste toetreders, Denemarken en het Verenigd Koninkrijk, en de laatste, Zweden, op zijn zachtst gezegd van een dergelijk vergezicht geen voorstanders. Aangezien niet

alleen een economische maar ook een bestuurskundige noodzaak ons toch die kant op drijft zou er allereerst, in opvolging van de erkenning in Nice dat nauwere samenwerking op bepaalde gebieden van sommige lidstaten is toegestaan, een praktische en uitvoerbare regeling moeten komen om daar gevolg aan te geven. Het Schengenproces heeft bewezen dat dit tot succes kan leiden. Nu moet vooral op het gebied van Justitie en Binnenlandse Zaken nauwere samenwerking tussen de echte federaal ingestelde landen mogelijk zijn.

Een tweede terrein waar Nederland, met instemming van minister Zalm, aan nauwere samenwerking mee zou kunnen doen is verdergaande economische besluitvorming op federaal niveau ter bevestiging en versterking van de stabiliteitsvereisten: beteugeling van de inflatie, prijsstabiliteit en schuldenvermindering. Zeker met het oog op het pensioenprobleem - dat door de vergrijzing binnenkort in Europa gaat ontstaan en een ernstige bedreiging voor de hardheid van de Euro zal vormen - hebben wij daar, als land dat meer dan andere lidstaten gespaard heeft in pensioenfondsen, het allergrootste belang bij.

Het laatste uur van de natiestaat als alles overheersende politieke organisatie vorm heeft geslagen en wordt, net als in andere delen van de wereld, vervangen door zich aaneensluitende werelddelen. Ook voor de Nederlanders zal dat wennen zijn, maar dat wil geenszins zeggen dat daarmee de rol van inwoners van deze rivierendelta is uitgespeeld. Integendeel het schept nieuwe kansen en maakt een einde aan de situatie waar in veel opzichten over ons, zonder ons wordt besloten. Daarmee zal niet alleen de koopman in ons tevreden kunnen zijn. Onder gelijken telt een op morele waarden gebaseerd oordeel vaak meer dan wanneer dat vanuit een klein land tegenover grotere wordt gedebiteerd. Het neemt tevens een interne tegenspraak, die ons geen goed kan doen, weg.

NOTEN

1. A.G. Harryvan, J. van der Harst, S. van Voorst (red), *Voor Nederland en Europa*, Boom, Amsterdam, 2001.
2. Zie hierover bijvoorbeeld het artikel van twee partijgenoten: Dijkstal en Wiebenga in *de Volkskrant* van 2 oktober 2001.

Florus Wijsenbeek is oud-lid van het Europees Parlement.

EU OOSTWAARTS: DE WEG NAAR ANARCHIE?

DUPLIEK OP 'OOSTWAARTSE UITBREIDING

VAN DE EUROPESE UNIE' DOOR JAN ZIELONKA

TJEERD KAASTRA

Het vertaalde artikel van professor Zielonka¹ deed mij de haren te berge rijzen en het is mij niet geheel duidelijk waarom de redactie dit warrige artikel heeft vertaald en geplaatst. Een tekortkoming is in ieder geval het onvermeld laten van de oorsprong van het artikel en de leeropdracht van de professor. In het beste geval kan de plaatsing van deze vertaling de discussie openen over de risico's die de Europese Unie loopt met de oostwaartse uitbreiding. Het is reeds nu een groot zorgpunt hoe de toekomstige lidstaten met de spelregels zullen omgaan en het artikel van professor Zielonka bevestigt die ongerustheid. Zal men de regels serieus toepassen of na de aansluiting en de incasso gewoon aan de laars lappen?

Als verschillende staten, naties, gemeenschappen of groepen mensen, een gemeenschappelijk doel willen bereiken dan moet men daartoe speciale spelregels formuleren. Al zou het maar zijn ten behoeve van welk doel en hoe men dat doel wil bereiken. Zelfs bij een ruw spel als voetbal gelden strakke regels waaraan de deelnemende spelers en teams zich dienen te houden. De afmetingen van het doel liggen vast, evenals het aantal spelers op het veld en op hun gedragingen wordt sterk gelet. Men mag elkaar niet tegen de schenen trappen en moet gehoorzamen aan de scheidsrechter. Dit is slechts een beperkte opsomming van de regels.

Als we nu terugkeren naar de Europese Unie, dan kunnen wij vaststellen dat ook daar een veelheid van regels van toepassing zijn. Deze regels hebben alles te maken met de doelen die de oprichters van de Europese Unie wilden bereiken. De hoofddoelstelling was: nooit

meer oorlog in Europa, met name tussen Duitsland en Frankrijk. Met andere woorden: vrede en veiligheid handhaven en welvaart bewerkstelligen in de oprichtende landen. Om die hoofddoelstelling te bereiken moet een hoge mate van economische en in mindere mate politieke verwevenheid van de deelnemende landen ontstaan, hetgeen betekent dat vrijheid moet worden nagestreefd in het verkeer van goederen, diensten, financiën en personen. Net als bij voetbal zijn daarvoor regels nodig. Het spel dient correct te worden gespeeld. Dat heeft niets met socialisme te maken.

Het succes van de Europese Unie, vrede en welvaart, is door stugge volharding van betrokkenen tot stand gekomen. Het is echter een voortgaand proces dat nog lang niet ten einde is en wellicht ook niet tot een eind zal komen. Blijkbaar is het succes zo aantrekkelijk dat ook aangrenzende landen tot de Unie willen toetreden. Als daarmee vrede, veiligheid en welvaart worden bevorderd, is dat een welkome ontwikkeling. Als echter de nieuwe potentiële toetreders nu al zeggen zich niet aan de regels te zullen houden, kunnen ze beter niet aan het spel beginnen. Immers, als de regels door bepaalde spelers of teams worden gesaboteerd, wordt ook het spel van de serieuze deelnemers ontwricht. De oorspronkelijke doelstellingen kunnen dan in gevaar komen.

Professor Zielonka ziet in de gedwongen overname van het *acquis communautaire* door de toetredende landen een socialistische complot, dat teveel zou zijn gericht op maakbaarheid, convergentie en *étatisme*. Het lijkt mij een verkeerde voorstelling van zaken. In zijn uiteenzetting

doet professor Zielonka veel moeite om uit te leggen dat er sprake is van een extern dictaat aan de toetreders dat zal blijken niet te gaan werken. De vraag dringt zich op: hoe moeten wij in het Westen de nieuwkomers dan bewegen de spelregels toe te passen? Moeten we de spelregels versoepelen of moeten we de toegang weigeren aan de landen die de regels niet willen accepteren of, nog ernstiger, wel gaan accepteren maar waarschijnlijk niet toepassen? Eén ding is zeker, als we de weg van professor Zielonka kiezen dan zetten we de deur open voor meer

criminaliteit, corruptie, lokale oorlogen en ontbinding, met als gevolg dat onze primaire doelstellingen van vrede, veiligheid en welvaart niet worden waargemaakt. Het artikel van professor Zielonka is geen pleidooi voor liberalisme zoals hij doet voorkomen, maar voor anarchie.

NOTEN

I. In *Liberaal Reveil*, 42^e jaargang, nummer 6, december 2001.

Ir T. Kaastra is oud-Landbouwwaad

AUTEURSREGISTER 2001

- Ankersmit, F.R.
Conservatisme versus liberalisme
47-56
- Ankersmit, Frank
Het fenomeen Kok
187-191
- Baalen, Hans van
De Roma en Sinti in Europa: afzijdigheid, discriminatie of participatie – Oost-Europa biedt niet alleen problemen maar vooral oplossingen.
127-131
- Balemans, Eric
De omgekeerde wereld
85-87
- Blaauw, Jan Dirk
Ontwikkelingen in de Balkan: de voormalige Joegoslavische federatie
211-221
- Bolkestein, Frits
Globalisering: vloek of zegen?
93-100
- Broek, Nicoline van den en Rosenthal, Uri
De Eerste Kamer: onevenwichtige kritiek op een evenwichtig bestel
195-199
- Bult, Jeroen
Leitkultur of Multikulti? De Duitse nationale identiteit ter discussie.
70-78
- Cliteur, Paul
Moeten liberalen hun ideaal van een neutrale overheid herzien?
199-211
- Couwenberg, S.W.
Grondslag liberalisme ter discussie
56-60
- Dijkstal, Hans
Van koninklijke onschendbaarheid en ministeriële verantwoordelijkheid
100-106
- Dijkstra, Sanne
Accreditatie van opleidingen van de Nederlandse universiteiten
235-243
- Dupuis, Heleen
Euthanasie; de kern van de zaak.
45-47
- Eekelen, W.F. van
De noodzaak van een Europees Veiligheidsbeleid
3-8
- Frissen, P.H.A.
De politieke partij in de netwerksamenleving
25-34
- Haar, Edwin van de
Visser reageert vanuit Binnenhofse Kaasstolp. Dupliek op 'Het enige ware liberalisme' door Arno Visser.
23-25
- Haar, Edwin van de
De ware, socialistische aard van de Derde Wegen. Bespreking van R. Cuperus e.a., *Multiple Third Ways, European social democracy facing the twin revolution of globalisation and the knowledge society*.
80-82
- Jorritsma-Lebbink, Annemarie
Einde van het poldermodel?
227-229
- Korthals Altes, Theo
Verlossing en verbinding: Nederland, de Cariben en Europa
168-174

- Klerk, Len FW de
Onderwijs in stelling
1-3
- Kreuger, Marco
Moslimfundamentalisme: een reële bedreiging voor
het liberalisme?
185-187
- Labohm, Hans
Mancur Olson over belangengroepen
78-80
- Labohm, Hans
Kyoto getorpedeerd: wat bezielt die Amerikanen
toch?
139-143
- Labohm, Hans
Adair Turner's philippica tegen ultra-liberalen. Boek-
bespreking van Adair Turner, *Just Capital: the liberal
economy*.
221-226
- Labohm, Hans
Liberaliseringsvermoeidheid
227-229
- Leeuwen, Luigi van
De minister van financiën: beul of vriend?
152-156
- Man, Ard-Pieter de
Hoe liberaal wordt de kenniseconomie?
66-70
- Monkhorst, Theo
Internationale coalitie van journalisten moet macht
van de media herstellen
243-249
- Nat, Theo van der
Maatschappelijk ondernemen: geen wetgeving,
maar niet vrijblijvend
131-136
- Quak-Stoilova, Julia
Nieuwe bezems vergen schoon
174-180
- Rosenthal, Uri
Zijn tijd vooruit. Bespreking van Willem Drees jr.,
Gespiegeld in de tijd – de nagelaten biografie. Bezorgd
door Marijke Drees, Willem B. Drees en E. Schoorl.
37-39
- Rosenthal, Uri en Veth, Jeroen de
Liberaal evolutie en neo-conservatieve revolutie
114-119
- Rosenthal, Uri
De anti-globaliseringsbeweging
137-139
- Rosenthal, Uri en Dupuis, Heleen
Reactie op de bijdrage van Henk Vonhoff
193-195
- Schie, Patrick van
Conservatieve onvolmaaktheid. Boekbespreking van
Ronald van Raak, *In naam van het volmaakte*.
180-184
- Schippers, Edith
Biotechnologie is onderdeel van de vooruitgang
156-168
- Teunissen, P.J.
De Europese Unie: Vooruit, maar met halve kracht.
Het resultaat van Nice.
8-16
- Teunissen, Paul
Eenwording en divergentie in de wereldsamenleving
143-152
- Verburgh, A.J.
Wie wijst de grondslag van de publieke moraliteit?
60-66
- Verheijen, Mark
Verdediger van de maatschappij: mr. Harm van Riel
(1907-1980)
255-262
- Verhofstadt, Guy
De toekomst van de vrijheid
87-93
- Visser, Arno
Het enige ware liberalisme. Repliek op 'De zwakke
punten van de VVD' door Edwin van de Haar.
16-23

Visser, Arno

De conventie is dood, leve de conventie
119-127

Visser, Max

De beleidsparadox: Hoe regels hun eigen naleving
verhinderen.
34-37

Vonhoff, Henk

Misslag op het Binnenhof
191-193

Wolf, Aschwin de

Economie als logische wetenschap. Bespreking van
David Gordon, *An introduction to Economic Reasoning*.
39-42

Zielonka, Jan

De oostwaartse uitbreiding van de Europese Unie:
socialistisch ontwerp, liberale uitkomst.
249-255

